

THEOLOGIAI SZAKLAP

MEGJELENIK NEGYEDÉVENKÉNT 5 IVEN.

ELŐFIZETÉSI ÁRA ÉVI 6 KOR. — THEOLOGUSOKNAK 4 KOR.

Jausz Vilmos,

soproni theol. tanár,

Pokoly József,

kolozsvári theol. tanár,

Dr. Tüdős István,

miskolci ref. lelkész,

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

Raffay Sándor,

pozsonyi theol. tanár.

TARTALMA:

Stromp László. <i>Raffay Sándortól</i>	177
Énünk és világa. <i>Stromp Lászlótól</i>	188
Keresztelő János. VII. <i>Tüdős István dr.-tól</i>	205
A pietismus paedagógikája. III. <i>Payr Sándortól</i>	221
Az egyéniség és a személyiség az Újtestamentumban. III. <i>Schneller István dr.-tól</i>	233
Lapszemle	245
Könyvismertetés:	
D. Luther Márton művei. Kiadja a Luther Társaság. Szerkeszti <i>dr. Masznyik Endre</i> . II. R. III. k	254

POZSONY.

WIGAND F. K. KÖNYVNYOMDÁJA.

1907.

Ajándékosté

Henriette Poil

Győr 1924

Stromp László.

1860—1907.

Élete delén, javakorában, munkában edzett testének és lelkének teljes erejében, hirtelen, váratlan, négy napi rettenetes szenvedés után ragadta ki a halál körükből Stromp Lászlót. Szerdán még szokott jókedvével, bohókás kedélyével járt-kelt közöttünk, senki, ő maga legkevésbé sejtette, hogy órái meg vannak számlálva. Egy diétai hiba következtében éjjel erős fájdalmak lepték meg, vakbélgyulladás és bélcsavarodás állott be, s attól kezdve a szívós, eleven ember szemlátomást hanyatlott. Vasárnap este megoperálták. Sajnos, hogy ez sem segített többé rajta. Az operáció csak annak a szomorú ténynek megállapítására szolgált, hogy a különben egészségesnek látszó, mindig friss, szinte nyughatatlan emberben a belső részeknek olyan romlása volt folyamatban, hogy a belekben pusztító kór igen rövid idő alatt talán még hosszabb és nagyobb szenvedések után megölte volna. Neki talán jobb, hogy a gondviselés rövid szenvedést szabott rá, a mely bármily nagy volt sem juttatta eszébe a halált, de családjára, s mindazokra nézve, kik őt szerették, ez a gyors válás nemcsak megdöbbenő, hanem nagyon fájdalmas is volt. Elköltözése oly meglepő és annyira leverő, hogy az ember szinte megbénulva áll meg az Isten csodálatos intézkedésének lelket rázó nyomása alatt.

Emberileg szólva, Stromp Lászlónak még élnie kellett volna. Fiatal, mozgékony, munkabíró, dologszerető ember volt. Multja is volt ugyan már, de jövője szebbnek ígérkezett. Őt még mindig a jövő emberének kellett tekintenünk. Hiszen a sok-sok leverő csalódás, a sok nehéz küzdés sem bírta megtörni idealizmusát. Akinek

pedig eszményei vannak, annak jövője is van. S jövőjét multja is remélni engedte.

Stromp László Rozsnyón 1860. február 27.-én született Gömörmegyében, a melyet alakja és életviszonyai miatt Magyarország kisebbitett másának szoktak nevezni. S mintha csak Stromp Lászlóban is megszemélyesült volna a magyarság egész szelleme, a megyéjére mondott vélemény személyére is áll. A hazaszeretetben törhetetlen, a nemzetiségekkel szemben türelmes és méltányos, a szabadságért rajongó, az idegenek iránt kiméletes, a harcban erős és kitartó, a legyőzöttel szemben nagylelkű, a maga nézeteiben alapos és makacs, a másokét elnéző és méltányló, mindig lovagias és ideálokat kereső ember volt Stromp László. Olyan, mint a magyar ember szokott lenni. Hogy aztán mindezen jó tulajdonságokkal egy kis könnyüvérvőség, egy kevés nembánomság is társult, az is a magyar ember tipikus példányává tette Strompot.

Abból a körből került ki ő is, a mely a munkában fáradhatatlan, kitartásban törhetetlen, ideálokért küzdő, s a maga lábán megállani tudó erőteljes jellemeket szokta szolgáltatni magyar hazánknak és evangéliomi egyházunknak. Iparos szülőktől származott. Otthon egyebet sem látott a szakadatlan munkánál, becsületes törekvésnél, az isteni gondviselésben bizó s szebb jövőért panasz és lankadás nélkül küzdő kitartásnál. Ez a levegő vette körül otthon és táplálta őt együtt a véres verejtékezéssel keresett kenyérrel, a melynek megszerzésében az iparos családok ősi szép szokása szerint a család minden egyes tagja kivette valamelyes módon a maga részét. Stromp is itt tanulta meg a kitartó, panasztalan munkát, melynek nincsen fáradsága. Az evang. iparos családok sok ily munkás erőt adtak már a magyar hazának és az egyháznak, a melynek szolgálatába az iparos családok sardjékai mindig különösen vágyódtak és törekedtek, mert hiszen nagyban u. a. szellem, folytonos küzdés, szakadatlan önfentartó munka éltette azt is, a mi kicsinyben az iparos családot eltölti.

Bizonyosan ez vezette Strompot is az egyház szolgálatába. Előbb másfelé indult, jogászkodott, de aztán

visszatért a természetes útra. Természetesnek mondom azért, mert vallásos családi körnek vallásos lelkületű gyermeke szinte benső kényszer alatt áll az evangéliumi egyház szolgálatába. Különösen, ha a családnak a lelkész szinte napos barátja. Régente, a mikor még nem papoknak, hanem lelkipásztoroknak szerették magukat mondani és tekintetni a mi lelkészeink is, más volt a család és az egyház viszonya. Mindkettőben az ősi hagyományokhoz, a hithűséghez való ragaszkodás élt és uralkodott. E ragaszkodás ápolója a lelkipásztor volt, a kit minden család a maga bizalmasának tekintett, örömei és fájdalmai osztályosának tudott, s minden gyermek ideáljának tartott. Ma, a hivatalos órák korában, ez a régi áldott jó viszony lassanként megszűnik. Boldogult Czékusunk ott a Stromp család körében, a rosznyói becsületes szücs-céh atyamesterének szerény asztalánál az evangéliom élő megtestesüléseként vezette, irányította azt az iparos családot, a melynek egyik kiváló tehetségű tagja a mi Stromp Lászlónk, másik, talán nálánál is tehetségesebb tagja, Stromp Gusztáv Czékus hivatását, a lelkipásztorkodást választotta élete céljává. Gusztávot a kiváló emberek nem ritka baja, a könnyűvérűség nemcsak pályájáról terelte le, hanem korai sírba is juttatta, Lászlót mindez ideig mint szeretett kollegánkat tisztelhattuk magunk között.

Miután az elemi és középiskolát szülővárosában elvégezte, 1878-ban a budapesti tudományegyetem jogi karára iratkozott be. Eleven szelleme, nyughatatlan természete már ott is az ifjúsági mozgalmak egyik vezérévé tette. Miután az önkéntesi évét is leszolgálta, három esztendei jogászkodás után egyszerre átcsapott a theológiára. Ezt a döntő lépést később sokszor felpanaszolta. Nem azért, mintha nem szerette volna egyházát, vagy az egyházban betöltött hivatását, hanem mert sok keserves csalódásnak és gondnak lett ez a lépés szülőanyjává. Mi tudjuk legjobban, a kik vele éltünk, a kik előtt mindig őszinte és becsületes lelkének nem volt rejtett titka, a kik minden dologban minden órában biztosak lehettünk arról, mit tart s mit fog tenni Stromp kollegánk, mi tudjuk és tanúságot tehetünk róla, hogy Stromp szerette

az egyházát igaz lélekkel. Szerette az elvei miatt, melyek az evangéliom által nyújtott egyéni szabadságot teljes mértékben biztosítják. Szerette a hivatását is. A mit semmi sem mutat jobban, mint hogy mikor 1887-ben az exegetikai tanszék mellé magántanárnak megválasztották, annak egész anyagát ép oly szorgalmas odaadással és alapossgal dolgozta fel, mint később a jobb kilátással biztató s természetének is jobban megfelelő történeti tanszék, majd végül a kenyerét megadó és lelke világát mindenben kielégítő bölcsészeti tanszék anyagát. Három tanszék mellett munkálkodott becsületes eredménnyel egy évtizedig, mialatt ezerkétszáz, mondó: ezerkétszáz korona tiszteletdíj mellett volt kénytelen kolduskodni. De kitartott, mert szerette azt az egyházat, a melyhez lelke még ott a családi körben nőtt hozzá és szerette hivatását, a mely pedig neki még a betevő falatból is csak a puszta, száraz kenyeret tudta megadni. Hogy csakugyan szerette mindkettőt, annak bizonyága az általa kezdeményezett és éveken át hiven szolgált „akadémiai istentiszteletek“ végzése. Ezekben az ő igazán evangéliomi, szabad szellemét szólaltatta meg, a nélkül, hogy csak egyszer is megbántotta volna bármily érzékeny hallgatója vallásos meggyőződését.

Mikor elődjének, barátjának, a reá legnagyobb hatást gyakorló mesterének, Schneller István, jelenleg kolozsvári egyetemi tanárnak ép a mostoha viszonyok türhetlensége, de meg a munkakör kiszélesedése miatt is elhagyott bölcsészeti tanszékét elfoglalta, anyagi helyzete megjavult, munkássága határozott irányt, biztos teret, munkakedve szárnyakat kapott. Milyen lelkes kitartással, milyen rózsás reményekkel készítette a memorandumokat a theologiák egyesítésének terve döntén a pozsonyi theol. akadémia fakultássá fejlesztése érdekében! Mindig azt vallotta, a mi tény is, hogy a pozsonyi theol. akadémia a zsinati törvény értelmében, mint szakszerűen berendezett teljes theologiai főiskola, a fakultássá nyilvánításra készen áll, a versenyt a külföldi hasonló főiskolákkal felveheti, csak az anyagi nyomorúság le ne nyüggözné s óraadásra és hirlapi cikkekre ne kényszeritené a tanárokat; csak a segédeszközök

megszerzésére, segédkönyvek kiadására támogatást nyer-
nénk és volna az egyház vezérei között csak egyetlen
igazi jóbarátunk is, a ki ennek az árva intézetnek kátyúba
jutott szekerét kimozdítani segítene! S tengernyi csalódás
után is folyton-folyvást remélt. Csak akkor rendült meg a
reménye, mikor mint az akadémiai kis- és nagybizottság
jegyzője közvellen közelről látta az akadémiánk iránt
érezett részint közönyt, részint ellenszenvet. Akkor idő
előtt letette a jegyzői tollat is, nem tudott többé remélni
a jobb, szebb jövőben.

Nem is érte meg. Egész vagyont költött el a tanár-
ságára. Csakúgy, mint mások is, kik rendezetlen fizetéssel
az ország ez egyik legdrágább városában a középiskolai
tanárok javadalmazása alatt maradó anyagi ellátással
szolgálták és szolgálják az egyházat. S a legszomorúbb
az, hogy hat kiskorú gyermeke és évek óta folyton gyen-
gélkedő, amúgy is törékeny özvegye most hirtelen minden
vagyon nélkül marad. Mintha csak sejtette volna a végét,
azért küzdött kitartóan és kérlelhetetlenül az anyagi ügyek
rendezéséért. Mert életében minden nehézséggel dacolva,
bámulatatos leleményességgel, s főként emberfeletti munká-
val, de megszerezte családjának a szükségeseket, sokszor
a kellemeseket is, úgy hogy sohasem érezték meg azt a
gondot, verejtékezést, aggoskodást, a mit az apa a család
életének gondtalansága érdekében elviselt. Otthon csak a
derült arcát, az áldott jókedvét, mindig eleven szellemét
ismerték egyedül. Olyan családapa és olyan férj volt, a kit
mintául lehet bárki elé állítani. S ha családjának valamely
tagja szenvedett, akkor minden gondja arra irányult,
de még ez a gond sem tudta elvonni a szakadatlan munkától.
Mikor hónapokon át súlyos beteg volt az idegenből,
Németországból hozott felesége, aki azonban teljesen
összenőtt a lelkével s az ő lelke által a magyar hazával
is, mialatt egyik éj után a másikat átvirrasztotta a beteg-
ágy mellett, a gond és aggodalom nehéz óráin is volt lelki
ereje megírni a János evangéliomának világné-
zete című munkáját. Gondoskodásának állandó tárgya
volt özvegy édes anyja is. Ha betegsége hírét vette, nem
törődve az időjárás mostohaságával, feledve az ezzel is

szaporodó anyagi terheket, feledve mindent, a gyermeki szerető szív indítására futott fel Rozsnyóra, hogy a szeretet szavával megvigasztalja és néhány nehezen nélkülözött forinttal megsegítse öreg édes szülőjét.

Általában igen sok volt Strompban a pectus. Hányszor láthattuk templomban, temetésen, vagy valami megható eset láttára, sőt olvasásakor és hallásakor ellágyulni annyira, hogy könny ült ki a szemébe. Együtt érzett a küzdővel, együtt sirt a bánkódóval, együtt ült diadalt az örvendezővel. Mély kedélyű ember volt, nemes, együttérző lélek, a ki tudva soha senkinek keserűséget, vagy szándékos rosszat nem okozott.

Még ellenfeleivel szemben is mindig nemes volt. Sokszor támadták őt meg nem értve, sőt rosszakarattal is. De azonnal átlátta éles szemével az indító okot ép úgy, mint a célt is. A tudatlanságot világosítani, a rosszakaratot megszügyenyíteni igyekezett. De egyiket se gyűlölte egy pillantig sem. Tisztában volt embereivel. Éles szeme volt. A dolgokat ép úgy, mint az embereket is ritkán ismerte félre. Ezért nem is igen volt elfogult semmiben és senkivel szemben. Hangulatok nem tévesztették meg, de ő sem tévesztett meg soha senkit. Objectivebb embert alig ismertem nálánál. Az igazságot a mint felismerte, meg is mondta mindenkinek leplezetlenül. Kiméretlen ritkán volt, de mert minden következményét levonta álláspontjának, ezért ismerték őt félre némelyek. Sokszor volt szabadszájú is, de legtöbbször inkább csintalanságból vagy kötekedésből, vagy szellemeskedésből. Általábanszerette a vidámságot és gyűlölte a mondvacsinált nagyképű komolykodást, a mivel szemben még a túlzásra is feljogosítva érezte magát.

Mint minden egyéniség, ő is érezte szabadságát. Szabad akart maradni minden téren. Mint ember, mint polgár, mint egyháztag, mint tudós. S szabadságát nem általános emberi jogosultságra, hanem az evangélonra alapozta. Ez a szempont adja meg a kulcsát annak, hogy ő, a szabadelvű, sokszor korlátlanul látszó theologus, miért tudott nyugton megmaradni az egyház kebelében. Ő igazi protestánsnak, igazi evangélikusnak tudta magát,

szemben azokkal, kik e hivatásuknak azzal vélnek megfelelni, hogy az idők folyamán kialakult és megcsontosodott egyházi kerethez és formákhoz tapadva birói széket ülnek az evangéliom szelleme által felszabadult lelkek öntudata és szabadsága felett. Stromp soha el nem alkudta, sem elvitatni nem engedte azt a jogát, hogy neki abban a szabadságban, melyre a Krisztus felszabadította, megállani joga van és nem kötelezi le magát többé történeti tekintélyek rabságába. Folyton vitatta, hogy a reformatio nemcsak történeti tény, nemcsak egy korszak messze kiható eseménye, hanem örök folyamat. Jelen és jövő egyaránt, melynek előzménye és kezdete a múltba nyúlik, de vége beláthatlan, mert mindaddig tartania kell, míg csak a legnagyobb eszmét, a vallás eszméjét minden emberitől meg nem szabadítja. Ennek a reformációnak volt ő lelkes, tudatos híve és harcosa. Ennek a reformációnak volt ő szószólója, ezért került sokszor szembe a hagyomány, vagy a hagyományon fejlett jelen állapot híveivel, s ezért tetszett némelyeknek úgy, mintha Stromp László rombolni, pusztítani kívánt volna mindent. Pedig semmi egyebet nem akart, mint csak azt, hogy az ember a történetileg jogosult, de mégis csak múlásra rendelt formánál ne ragadjon meg, hanem igyekezzék felismerni a maradandót, az igazságot, az eszmét. Nem akarta ő hitelétől megfosztani a vallást, hanem ép ellenkezőleg, igaz értelmében, végtelen jelentőségében, egyéniségeket képző erejében, felszabadító hatalmában, boldogító fenségében akarta azt a vallásra vágyó lélek elé állítani. A bölcsész higgadt gondolkodásával, szokatlanul sokoldalú tudásának világosságával, kegyes lelkének melegével boncolgatta ő a vallás dolgait, s ha sokszor félreértették, ha még tanítványai sem tudtak behatolni vele együtt eszméinek a közönségestől elütő mélységeibe, hanem megmaradtak a felszínen és hitük lerombolásának nehéz vádjával is illeték őt: abban ő kevésbé volt hibás, mint azok, kik e vádakát ellene emelték, mert nem értették meg, vagy nem akarták megérteni. Ha benne is hibát akarunk keresni, úgy legfőleg abban találhatjuk azt, hogy nem volt mindig elég kiméletes igazságainak hirdetésében, nem vette

tekintetbe, hogy a csecsemőket tejjel kell táplálni, s hogy a tudományos kutatások alapján tudományos komoly meggyőződéssé érlelődött igazságok vastag ételet igen sokan nem bírják megemészteni. Mint önálló, szabad egyéniség nem vette eléggé számba azt a körülményt, hogy az emberek nagyobb része se nem önálló, se nem szabad, se nem egyéniség, hanem olyan, „a milyen a falu.“

Mint tudós, nem egy téren lépett fel alkotásokkal. A milyen sokoldalú, ép oly szorgalmas és ügyes munkás is volt. Csodálatos gyorsan dolgozott, merész röptü, sokszor kalandos koncepciókkal. Gondolataihoz a formát úgy a szóbeli, mint az írott előadásnál mindig gyorsan, legtöbbször igen szerencsésen is megtalálta. Stílusa azonban nem ritkán beleveszett a németes nehézkességbe. De gondolatainak eredetisége és mindig emelkedett szárnyalása feledtette a forma gyarlóságait. A munkára mindig készen állt. Soha nem húzódott tőle és soha sem kereste a dolog könnyebb végét. S a mit elvégzett, az becsületes munka volt. Mint szerkesztő és mint munkatárs, feltétlenül biztos kisegítője volt az esetleg megrekedt szerkesztőségi készletnek. Tudományos, társadalmi, művészeti vagy egyházi közigazgatási kérdés egyformán érdekelte s egyformán hangolta lelkes, őszinte rokonérzésre vagy kérlelhetlen ellenkezésre.

Mert bátor volt minden irányú állásfoglalásában. Ellenfélnek ép oly törhetetlen, mint a mily biztos volt barátának. Nem sokat törődött a harccal, de sohasem kereste. Nem sokat adott mások véleményére, de az elismerést nagyrabecsülte. Meggyőződése volt az egyetlen hatalom, melynek szolgált, lelkiismerete az egyetlen úr, a mely előtt meghajolt.

Ez jellemezte tudományos munkálkodásában ép úgy, mint társadalmi szereplésében is. Mindenütt a szabad egyéniség Istentől adott természetes jogainak volt szószólója és megalkuvást nem ismerő példaképe. Mindig elvi alapból megindult állásfoglalását makacsul védte. Éles eszével, eleven szellemével mindig meg tudta találni nemcsak a saját álláspontját erősítő legjobb érveket, hanem ellenfele gyengéit is. Ha fejtegetett, a meggyőződés ereje

látszott ki minden szavából, ha harcolt, az elszántságnak adta kétségtelen tanújeleit. Mart, harapott, szétmarcangolt sokszor, de durva, ellenszenves hangba sohse csapott át.

Tudományos munkái nem nagy, de szép és gondos alkotások. A sajnós, nagyon is korán és az evangéliumi szellem pótolhatlan kárára megszűnt „Mi Otthonunk“-ban, melyet a szó szoros értelmében bajtársával és hűséges barátjával, Masznyik Endrével alapított és szerkesztett, majd a „Jó Pásztorban“ és az „Evang. Családi Lap“-ban sok kedves, a szív világából fakadó, vagy tanulságos cikke jelent meg. A népies irodalom terén azonban mindig érezte egy hiányát, a stílus könyvedségét. A mily kedvesen tudott elcsevegni, oly nehézkesen tudott írni. Mindjárt beletévedt a bonyolult mondatszerkezetbe.

Ezért sokkal értékesebbek az egyháztársadalmi lapokban közzétett fejtegetései, tájékoztató cikkei, melyekben a szönyegen lévő kérdésekhez mindig elvi szempontból és komoly érveléssel szólt hozzá. Az bizonyos, hogy fejtegetései minden kérdés tárgyalásának a komoly mederben maradását biztosították, de az is bizonyos, hogy éles dialektikája, maró gúnyja nemritkán el is keserítette ellenfeleit. Így a konfirmandusok oktatásáról, illetőleg a vallásitanítás kérdéséről folytatott vitájában de még inkább a theol. intézetek szervezésének a tiszai kerülethől megindított és szerencsétlen kézzel intézett ügyében. A magasabb elvi szempontok teljes hiányán megütközött lelke egész kesesűségével küzdött a theologiai tudomány gúzsbakötése ellen. Hányszor kesergett, hányszor remélt, hányszor volt elszánva mindenre, akár végsőre is, míg ez a harc tartott! S csak alig pár hete, hogy az egyetemes felügyelő úr Ó Méltóságával tartott bizalmas értekezleten némileg megnyugodott a theologiai oktatás szabadságáért rajongó lelke. Ó boldog, mert e tekintetben nem csalódik többet, s mert azzal az édes reménységgel zárta le a szemét, hogy intézetünk és családjaink jövőjéről nem kell talán resignációval lemondanunk, azokra is derülnek még szebb napok is Vajha ez a reménysége valóra válnék!

Bár tíz éve volt már a bölcsészeti tanszéken, mégis mindig hűséges maradt régi kedves tárgyához, a történelemhez. Nagy ambícióval vezette a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság megbízásából az „Egyháztörténelmi Adattár” szerkesztését s valóságos odaadó lelkesedéssel válogatta ki és rendezte sajtó alá a Prónay-nemzetség acsai levéltárában lévő „Egyháztörténelmi emlékeket.” Hasonlóképp nagy készséggel segédkezett Dr. Masznyik Endrének a Luther Társaság megbízásából szerkesztett nagy mű létrehozásában, Dr. Luther Márton iratainak lefordításában és különösen történelmi jegyzetekkel való ellátásában. Hasonlóképp történelmi tárgyú munkái: Somogyi Péter fogsága, II. Pilárik István és Guszláv Adolf.

Még előbbi foglalkozása körébe vág a János-evangéliom világnézete című dolgozata, melyben a modern theologusok nyomán ő is a philonismus termékének tartja a negyedik evangéliomot. Sokszor, igen sokszor vitáztunk vele e miatt és e vitatkozások mindig kedvesek és tanulságosak voltak rám nézve.

Neveléstörténelmi körbe vágó dolgozatai a Melanchthon ünnep alkalmából írt Praeceptor Germaniae, majd az ezt egy évre követő, s voltaképp tanári vizsgálatra készült Apácai Cseri János, mint paedagogus című munkája, melyet legjobban szeretett s legértékesebbnek tartott minden munkája közt.

Bölcsészeti munkát nem, de bölcsészeti tárgyú értekezést annál többet írt. A Budapesti Szemle, az Athenaeum, a Protestáns Szemle számos, a társadalmi élet, az aesthetika, az erkölcsi élelfelfogás vagy a gondolkodás köréből vett érdekes tanulmányát közölte. Ujabban különösen a modern vallásos drámák és a témákat tárgyaló egyéb szindarabok érdekelték, melyekről részint felolvasásokon, részint tanulmányokban mondotta el nézeteit és olvasásuk közben felmerült gondolatait. Legutolsó bölcsészeti munkáját, melyet a Pozsonyi Toldy-körben a tavaszon tartott szabad előadás után gyorsírói jegyzetből maga írt le, Szaklapunk jelen számában közlöm. Ki gondolta volna, hogy ez a nagy tudásról tanuskodó kis elmefuttatás az ő hattyúdala volt!

Életének utolsó esztendejét csaknem egészen lekötötte az ország politikai életében beállott nagy válság, melyet, amint arról pozsonyi politikai szereplése és a „Nyugat-magyarországi Hiradó“-ban megjelent cikkei tanúskodnak, alaposan megfigyelt és ismert. A mily rajongó hive volt a lelkiismeret és egyház szabadságának, ép oly prófétai buzgósággal lelkesült és lelkesített az ország szabadságának kivívása és biztosítása érdekében is. S a mint a lelkiismeret, úgy a laza szabadságának kérdésében sem ismert semmiféle alkut. Szabad embernek tudta magát, szabad akart maradni mindig és mindenben. Stromp László a szabadság szószóloja, hive, rajongó munkása volt és maradt egész életében.

A szabadságért élő és rajongó lelke most már a leg-tökéletesebb szabadságot élvezi. A mitől megvált, roncsolt porsátorát május 15.-én kísértük ki nagy és őszinte részvétellel a nyugvóhelyére. Sokan szerették, sok szív meg is siratja. De ha a szabadságnak, az eszmének szive van, annak most éreznie kell, hogy egyik leghivebb, mindig törhetetlen hívét vészítette el Stromp Lászlóban. Kik a szabadságnak, a gondolat, a lelkiismeret, a tudomány, az egyház, az egyén és a társadalom, a nemzet és az ország szabadságának hivei vagyunk, hajtsuk meg az elismerés zászlaját Stromp László emléke előtt s megkönnyezve korai kimúltát, de meg is nyugodva az isteni gondviselés bölcs intézkedései előtt, őrizzük meg az ő emlékezetét!

Raffay Sándor.

Énünk és világa.*)

Garamvölgyi Ádám, Jókai halhatatlan „Uj földesur“-ának ez a tipikus szittyá alakja, a régi táblabíróvilág e klasszikusan kedves képviselője, a mikor szabadságharcunk leveretése után elkövetkezett hazánkra a „végtelen inség és nyomor“ ideje (a melyet akkoriban Bachkorszaknak neveztek) s a nemzet előtt egyelőre csak egy lehetőség állott, a melylyel még önállóságát dokumentálhatta, t. i. a „passiv resistentia“: visszavonult úri kuriájába s bús elkeseredettségében a következő elmélkedésben talált enyhülést.

— „Cogito, ergo sum“. (Gondolkozom, tehát vagyok.) Tehát, ha „non cogito, akkor non sum.“ (Nem gondolkozom, tehát nem vagyok.) En pedig mától fogva nem gondolkozom, tehát nem is vagyok. . . .

Hát hiszen az elbusult öreg szittyának a maga szempontjából igaza is volt: jobb volt a kkor inkább nem gondolkozni, s így nem lenni. Ám viszont bizonyos, hogy a mikor ő azt a mondást hangoztatta, hogy „mától fogva pedig én nem gondolkozom, tehát — nem vagyok“; akkor igen is épen — gondolkozott s így volt is . . .

A mondás egyébként — mint köztudomású — a modern idealistikus bölcsélet megalapítójától, Des Cartes-től származik, a kinek egész filozofiája és módszere épen e tételen épül fel. —

Ő t. i. abból indult ki, hogy az embernek semmit vakon elhinnie nem lehet, nem szabad: ellenkezőleg hogy minden biztos tudás biztos alapja a — kétkedés. „In omnibus dubitandum est“ (mindenben kétkedni kell); a minek szükség-szerű következménye — tudományos szempontból — a tekintélyelv detronizálása 's az önálló, a szabad kutatás nagy elvének teljes érvényre juttatása. A kétkedés az egyetlen kiinduló pont, a honnan biztos ismeretre eljuthatni. — Nos hát mármost én mindent kétségbe vonhatok; mindent letagadhatok, kétségbe vonhatom még azt is, hogy kezeim, lábaim, fejem, nyelvem vannak; egyetlen dolgot azonban kétségbe

*) E cikk eredetileg egy jobbára művelt hölgyközönség előtt tartott szabad előadás volt, a melyet gyorsírói feljegyzés után közlünk. Ez magyarázza és mentse ki az előadásformának itt-ott könnyedebb voltát.

nem vonhatok; nem tagadhatom le, azt, hogy — kételkedem. A mikor pedig kételkedem, *akkor gondolkozom*. Van tehát egyelőre legalább egy biztos, evidens alaptétel a melyből, mint kétségbevonhatlan igazságból kiindulhatok 's ez a tétel így hangzik: „Cogito — ergo sum.“ Hogy én gondolkozom 's mint ilyen — vagyok. A descartesi tétel tehát nem jelenti azt, hogy „gondolkodom, *tehát* vagyok“, hanem azt, hogy én gondolkozó lény vagyok, azaz az *én* kétségbevonhatlan biztos *lényegem* — a *gondolkodás*. A lélek, az én = gondolkozó lényeg (substantia cogitans).

Evvel a mi *énünkkel*, ennek a mi énünknek *világával* ohajt foglalkozni jelen rövid elmefuttatásom, a melynek akár ezt a címet is adhattam volna, hogy „a nagy titok, a melyről mindenki tud, de a melyet nem fog megfejteni soha senki.“

Hogyan, hát „énünk“ és világa csakugyan olyan nagy titok, oly megoldhatatlan rejtély volna! Bizony igen. Nincs semmi, a mi hozzánk közelebb állna, mint a magunk saját énje, — és mégis alig van valami, a mi távolabb esnék tőlünk, a mi rejtélyesebb, titokzatosabb volna, mint épen ez a saját énünk. Olyan nagy titok, olyan nagy talány ez, hogy a mult század egyik kitünő természethölcselője, *Du Boys Raimond* a hét világrejtélyek közé sorolta, melyekkel szemben — már t. i. a tudományos megismerés szempontjából — ott áll az átléphetlen tilalomfa; „Ignorabimus“, vagyis hogy megfejteni nem leszünk képesek őket soha.

Ám az emberi lélek úgy van megalkotva, hogy nem nyugszik bele az elérhetlen gondolatába, hanem örökösen kutat, vizsgál és tépelődik. És görgeti a végtelenig — Sysiphus kövét. — Mentül elérhetetlenebb valami, csak annál inkább ösztökéli, hajtja és sarkalja őt a kíváncsiság, különösen, mikor a létnek nagy titkairól van szó. Ennek az emésztő vágyódásnak, ennek a kielégíthetlen szomjúságnak megható példáját nyújtja egyik, sajnos meglehetősen félreértett, valójában azonban igen nagy költőnk, *Vajda János*, egy halottas ágyán megkezdett, de befejezetlenül marad költeménytöredékében, a melynek címe; „Hosszú éj“ s a mely befejezetlenségében szépen példázza értelmünk tehetetlenségét a lét nagy kérdésével szemben...

„Oh te csodás, dicső természet!
Érthetlen földi hangyaésznek,
Méhedbe látni lehetetlen;
De ép ez üzi, hajtja lelkem.
Bánt a homály és nem hagy békét,
Keresni a dolgoknak végét:
Ha *túl* a szent, a szüzi fátylon
Lehetne *még valamit* látnom,

A mit nem látott még a többi
 Halandó, tépelődő földi.
 Ha már nem is érthetlek téged!
De mi vagyok én? Mi a lélek?
 Oh mert közelg ép a nagy óra,
 Már készülődik búcsúszóra,
 Testből a lélek válni készül
 Mint kard kiröppen hüvelyébül . . .

A történet azt mutatja, hogy az emberi szív és elme csakugyan mindig foglalkozott e kérdésekkel s amaz a megoldást a vallás, ez a bölcsелеm útján kereste. *Utóbbi* mezőn mióta az ember bölcselmileg gondolkodik, mindig előtérben állott e probléma és pedig Descartesig mint a *lélek*, utána pedig inkább mint az *én* kérdése s a felelet, a melyet e kérdésekre a különböző bölcselmi rendszerekben adott és kapott, a legeltérőbb és legváltozatosabb.

Nem feladatom itt a különféle bölcselő iskolákat és rendszereket végig ismertetnem; a mi szempontunkból teljesen elegendő csupán azok csoportosítására szorítkoznom: s e tekintetben a bölcselő gondolkozásban két főirányt különböztethetünk meg. — Az egyik az ugynevezett *materiálizmus*, a melynek felfogása szerint a lélek minden egyéb létjelen-séggel együtt merő anyag; a másik az *idealizmus* (spiritualizmus), a melynek felfogása szerint a lélek tisztán szellemi természetű, tehát egy, osztatlan, állandó s az anyagot jellemző kiterjedés nélkül való lényeg.

Vessünk egy rövid pillantást — mindkét irányra.

A *materializmus* felfogását megtaláljuk mindjárt az eminens értelemben vett bölcselő népnél, a görögöknél, és pedig mindjárt a bölcsélet első szárnybontásakor, az ú. n. ó ión anyagelvű bölcselő iskola felfogásában s az első filozofus, a ki a lélekről teljes nyíltsággal és határozottsággal nyilatkozik, *Anaximenes*, a ki azt tanítja, hogy a lélek — levegő. A magyar „lélekezés“ szó is arra utal, hogy őseink e két dolog, t. i. a lélek és az atmoszfärikus levegő között bizonyos kapcsolatot sejtettek.

Az efezusi híres „síró bölcselő“, *Heraklitos* viszont úgy találta, hogy a lélek — tűz, égés, minek ellenkezője, s így a lélek elaltatója sőt kioltója a nedvesség. Az ember — miként ezt egyébként az újkor fizikája teljes mértékben be is igazolta — addig él, a míg ég (oxidálódik). Megszűnik tehát a lét az égés megszűntével, illetőleg ha ez égést elfojtja a — nedvesség. Lám a magyar ember józan filozofiája erre is megtalálta a kellő kifejezést, a midőn a szeszital következtében eszméletét, tehát öntudatát, mintegy lelkét vesztett emberre azt mondja, hogy „elázott.“

Az abderai „nevető bölcész“, *Demokritos* már úgy találta, hogy a lélek atom, ez a modern természettudomány által is oly sokszor hangoztatott materiális parány elv. Lélek és test egyaránt ugyanazon lényegű atomok complexumai, tehát a lényeg dolgában nincs is közöttük semmi különbség; az egész eltérést közöttük csupán az atomok alakja, helyzete és nagysága okozza. — Az élet tehát nem más, mint a csupán alaki szempontból különböző atomok összekeverése; a halál meg azok szétválása.

Hasonlókép a *stoa* bölcselete szerint is a lélek nem egyéb, mint a testben, mint anyagban érvényre jutó — erő.

Tökéletesen e nyomon halad az újkor materialista bölcselete is, pl. *Hobbesnál*, a kinek felfogása szerint a lélek is, mint egyáltalán minden e világon — test, s kapcsolatba hozza a vérkeringéssel. Hasonló állásponton állanak a „*Systeme de la Nature*“ (*Kolbach*) és a „*Kraft und Stoff*“ (*Büchner*) c. híres materialista művek, a melyeknek álláspontját klasszikus rövidséggel fejezi ki a velök rokon *Broussair*, azon tételében, hogy a lélek egy működésben lévő agyvelő, semmi más“. A pozitivistá *Comte* is azt tanítja, hogy a lélek organum, a melynek bizonyos functiója van, t. i. a gondolkodás; a mint hogy ilyen organum a gyomor is, a melynek functiója az emésztés.

Végeredményben tehát e felfogás szerint, a lélek nem egyéb, mint hang a testben mint hangszerben és megszűnik abban a pillanatban, a mint a hangszer (a test) összetörtött.

E vigasztalan felfogással szemben az *idealizmus* — mint említettük — a lelket teljesen szellemi természetűnek nézi, tehát minden a testet jellemző tulajdonság teljes kizárásával.

E felfogásnak első legtudatosabb és egyuttal legrokonszenvesebb bölcselő képviselője *Sokrates*, a ki a lelket egy ilyen tisztán szellemi természetű elvnek és azért halhatatlannak vallotta — s e hitében nyugodtan űrítette ki a méregpoharat.

Hű tanítványa *Platon* szerint a lélek praexistens személyes lény, vagyis olyan, a mely, mielőtt a testbe került volna, már előbb létezett. Ott élt fenn a magasban, az eszmék tiszta országában, egy társaságban az istenekkel. Ámde a magasból leszédült, alábukott, egyesült az anyaggal s elborúlt előbbi tiszta látása, elfeledte, a mit egykor odafenn közvetlen közelből szemlélt. Idelenn most az anyagi dolgok lassanként felköltik benne a visszaemlékezést, a mely mind élénkebbé, mint tisztábbá válik, vele együtt megfog a lélekben az epedő s mind égőbb vágy elvesztett mennyországára után — s e végső fokon a lélek szent őrzöngésévé fejlődő szerelmi vágy lesz aztán az a mennybe vívő lajtorja,

a melyen a lélek, az intuitió szent percében, vissza felemelkedhetik ősi boldog állapotába.

Plátónnal, a poetával szemben, *Aristoteles* valóságos realista bölcselő s a lelket, mint a fokozatosan fejlődő testi élet célelvét (entelecheia) fogja fel, ámde ő is a lélek igazi természetekép, a legmagasabb fokon, a gondolkodást állapítja meg. Bár viszont úgy Platon, mint Aristoteles a gondolkodó lelken kívül, alsóbb fokon felveszik az érzéki, illetőleg Aristoteles, imént említett célelvűből folyólag, még az ú. n. állati és növényi (animális és vegetatív) lelket is, mint az ember physikai és psychikai életműködésének mozgató erőit.

A legtisztábban és a legtípusosabban a léleknek e tisztán szellemi, tehát immateriális voltát az ő *ind bölcselet* fejezi ki az u. n. *sankya*-iskolában, a mely azt tanította, hogy a lelkek, mint tisztára szellemindividuumok eredetileg praexistensek s csak idővel egyesültek az anyaggal, a mely egyesülés következtében váltak aztán érző, képzelő, gondolkozó, akaró lelkekké: ám ez anyag s az evel összefüggő lét számukra merőben idegen, miként a színésznek — az ő napról napra váltakozó szerepe: ma ez, holnap az, ma király, holnap koldús, de ezek épen csak szerepek, nem ő maga; csak járulékok és nem az ő maga lényege, természete.

A *középkor* keresztyén bölcselete a keresztyén hit természetéből folyólag a lelket, istenképű voltunk e zálogát, szelleminek s halhatatlannak vallotta; viszont azonban mert e bölcselet teljesen Aristoteles befolyása alatt állott, e befolyás nyomát is megtaláljuk a középkor lélektanában annyiban, hogy a léleknek purgatoriumban való elégését, megtisztulását hirdette; mely felfogásban kétségkívül erős materializmus tör keresztül.

Az ujkorban *Des Cartes* volt az, akinek tanítása korszakos fordulatot jelent, amennyiben azt mondja, hogy a lélek tiszta gondolkodás, gondolkozó lényeg. A gondolkodás tényéből tehát *Des Cartes* visszakövetkeztetett a lélek lényegszerű (substantiális) voltára. Az ő nyomában haladnak már most a többi ujkori ideálisták, így pl. *Leibnitz*, a kinek felfogása szerint a lélek — „monasz“, vagyis egy teljesen anyagtalan, matematikai (és nem fizikai) pontszerű szellemindividualitás, sőt *Leibnitz* szerint végső értelemben csak lélek van, test nincs, mert anyag sincs; az anyag „szellemtelen koholmány.“ — Tovább mennek a *mystikusok* és a par excellence *spirituálisták*, a kik a lelket, mint kísértet-szerű szellemet fogták fel, természetfeletti értelemben, tehát mint olyanokat, a melyek a természet törvényein felül és kívül állanak — s e felfogásnak végletnyulványa a napjainkban ú. n. *spiritizmus*, a mely a szellemekkel való érint-

kezés természetfeletti jogigényét vitatja a maga világámitó hókuszpókuszai számára.

Íme a két egymást teljesen kizáró irány; az áthidalhatlan ellentét az anyag- és szellemelvűség (materializmus spiritualizmus) között. Hozzájárul még egy más kérdés is, a mely a kibontakozást még csak bonyolítja 's így hangzik: *milyen iszonyban* állanak egymással lélek és test? A kérdést egy más kérdéssel igyekeztek megoldani s ez így hangzott: hogyan járhat két óra teljesen egyformán? (Mivelhogy lélek és test az emberben oly harmoniában, oly párhuzamosságban működnek — akárcsak két teljesen egyformán járó óra.) 'S ez utóbbi kérdésre a felelet hármias volt. Két óra teljesen egyformán járhat: vagy akkor, ha mindkettőt egy közös mechanizmus mozgatja (ez az u. n. „influxus physicus“ elmélete, a mely megfelelne a materializmus álláspontjának); vagy ha valaki folyton, a kellő alkalomkor összeigazítja őket (ez az u. n. „occasionalizmus“ elmélete); vagy végül ha mindkettő oly remek művészettel van megszerkesztve, hogy nem lévén bennök semmi hiba, örökös 's változatlan összhangban maradhatnak (ez az u. n. „praeztabilita harmonia“ theoriája, előbbivel együtt végeredményben a vallásba torkoló idealizmus megoldási módja).

Látjuk tehát, hogy a test és lélek viszonyára vonatkozó kérdés sem talált egységes s teljesen kielégítő megoldásra, épúgy, mint fentebb, a lélek lényegére vonatkozólag, az eredmény csak a bizonytalanság és a tapogatódzás maradt — a sötétben. Ennek az állapotnak pedig szükségszerűleg elmaradhatatlan következménye az elégedetlen tovább tépelődés 's a kétségbe kergető szkepszis.

Kimondották ezt már a régi görögök is, különösen az u. n. *új akadémia*, a midőn azt tanították, hogy ismeretünkben — lélektani téren is — a valószínűség határán túl nem hatolhatunk, azért a bölcs egyetlen feladata — a teljes passiv tartózkodás minden itélettől; de klasszikus őszinteséggel sőt kihívó kiméletlenséggel fejezte azt ki az új korban az éles-elméjű angol bölcselő, *Hume*, azt állítván, hogy ismeret dolgában minden csupa megszokás, a lélek maga is ily megszokásból eredő merő imagináció, önáltatás. —

Hát e meddő és vigasztalan szkepszisbe a lélek semmikép sem nyugodhatik bele s annak örvényéből a gondolkodó elméket csak *Kant*, a bölcselő gondolkodás ez óriása tudta kimenteni, a ki bárha kénytelen volt bevallani, hogy a lélek problémája az ismeret számára mindig csak probléma marad: de nem kérdés, hanem ellenkezőleg teljes bizonyosság, több, elengedhetlen alapkövetelmény az az erkölcsi tudat számára — s így a mit elvesztünk a tudás vármáján, megtérül az

busáson az erkölcs révén, hogy bizton építhessük fel aztán rajta egész erkölcsi világunkat. — Amde itt most nem az erkölcs, sem a hit, de pusztán az ismeret problémájáról elmélkedünk. — S e tekintetben is Kantnál új megnyugtató szempontot találunk.

Kant ugyanis egyrészt a sensualismus (Locke) hatása alatt, a mely a lelket merő „üres lapnak“ vette s másrészt a Hume választóvíz marásával ható szkepszise által beléhajtatva a mélyebb vizsgálódásba, közelebbi megfontolás tárgyává tette az előtte divott u. n. rationalis psychológiát s arra az eredményre jutott, hogy a Des Cartes által hangoztatott gondolkozás tényéből („Cogito ergo sum“) épen nem következtethetünk a lélek substantiálítására, mert ez téves következtetés (quaternio terminorum) volna, hanem igenis következtethetünk — és pedig teljes joggal és bizonyossággal — a *gondolkodó éntudat bizonyosságára*. —

Ebből mármost szükségszerűleg folyt, hogy a lélek problémáját kiszorítja az éntudat problémája s tényleg Kant után szemben az u. n. *kantutáni réalismussal*, a melynek *Herbert* a főképviselője, s a melynek felfogása szerint a lélek csak épen képzet, épolyan, mint bármely más képzetünk, a melynek tehát fejlődése van, az u. n. *Kant utáni ideálistus* a lélek helyére, mint a mely az ismeret körén kívül esik, az éntudatot helyezte, mint a mely mindenki számára közvetlenül evidens és bizonyos. Ezen alapon érthető pl. *Lange* lélektana, a melynek sajátságos jellemét már a címe megadja: „Psychologie ohne Liebe“; különösen pedig *Fichte* híres rendszere, a ki az éntudatot egyenesen bölcséletének középpontjába helyezi s mindennek kulcsává, elvéve az ént teszi. — A pesszimista *Schopenhauer* szerint is a világ (*Fichte* szerint a „nem én“) „az én képzetem“; egyébként az egyéniség, az individualitás — agyrém. Nem az egyén, nem az én él, de az én-ben a faj.

Ha már most e filozofiai parlózás tanulságait levonjuk, kettős eredményre jutunk.

Először is: csakugyan igazat kell adnunk Du Boys Raimoundnak, a midőn a lélek kérdésében oda állította ismeretünk elé azt a tilalomfát: „Ignorabimus.“ És mindvégig csak „ignorabimus“. A sok ellentétes felfogás, az egymást leromboló különféle bölcselmi rendszerek — a fáradhatlanul tépelődő, s tépelődve vergődő, egyébként a végső okok dolgában teljesen tehetetlen emberi kutatás e megannyi emlékművei fennen hirdetik, hogy itt egy határhoz értünk, a melyen túl lépni nincs sem hatalmunk, sem erőnk. — Ez teszi érthetővé, hogy pl. a lipcsei egyetem hirneves psychologusa *Wundt* a lélekről, csak mint „psychologiai segédfogalom“-ról beszél, a mint hogy az „anyag“ is ismeret szempontjából csupán

„fizikai segédfogalom!“ Az anyagról is beszélünk, de hogy mi az, nem vagyunk képesek megmondani, bárha megnyilatkozása törvényeit ismerjük is 's fel is használjuk. Ily értelemben és megszorítással beszélhetünk a lélekről is, a melynek törvényeit ismerjük 's rendszerbe is foglaljuk, de hogy ő maga magára nézve micsoda: az a tudás számára — örök rejtély marad.

A másik eredmény, hogy bárha a lélekről — ismeret szempontjából a fátylat fellebbenteni nem is vagyunk képesek: annál inkább beszélhetünk az *éntudatról*, lelkivilágunk e sajátos alapmegnyilatkozásáról, a melynek bizonyossága — mint erre Kant rátautalt — gondolkodásom tényéből kétségtelen módon levezethető.

Maradjunk meg hát azért most már csupán e kérdésnél s vizsgáljuk meg további elmefuttatásunk folyamán:

1., mi is ez az éntudat? — és

2., mi szerepe van ez éntudatnak a mi lelki világunkban?

A kérdésre, hogy mi is az az éntudat? — a legkönnyebben úgy jutunk kétségkívül megoldásra, ha megvizsgáljuk a saját magunkat, a saját énünket. — Induljunk ezért ki a magunk közvetlen érzetéből, vizsgáljunk meg önönmagunkon ez éntudatot — keletkezésében és lassu kifejlődésében.

Előttünk fekszik egy csecsemő gyermek, bölcsőjében alszik édesen. — Egyszerre csak mozogni kezd: arca pirosra duzzad, szemecskéiben hatalmas könnycseppek jelennek meg, s már is hatalmas sirásával hasogatja a levegőt. — Édes anyja hozzáisiet (tudja jól a jó lélek, hogy a babájának mi a baja), oda nyújtja néki az édes drága életforrást, s kis zsarnoka — kielégítvén éhét — karjaiban ismét elaluszik. — Alvás, evés: „a növényi és állati lélek“ e két első megnyilatkozása — ebből áll egész létvalója. Az emberből egyelőre csak a — külső alakja van meg.

Pár hét lepereg s kis emberünk más irányban kelti fel érdeklődésünket. Ime ott fekszik bölcsőjében, de most már nyitott szemekkel s merőben rászegzi szemeit egy a bölcső fedeléről zsinóron lecsüggő tárgyra. — Roppant megőrülünk. Nini, a baba már fixirozza a tárgyakat, már vizsgálódik, már filozófál. De korai volt nagy örömünk. Próbakép elkaptuk előle a tárgyat azon hitben, hogy majd keresni fogja azt, utána fordul tekintetével: ámde ő csak teljes nyugalommal tekint tovább is az előbbi irányba, bámúl az ürbe. — A tárgyi világ tehát még nem érdekli őt. Szinte azt mondhatnók, hogy élet nélkül fekszük ott, bár — él; emberi lélek nélkül, bár — lelke van.

Hanem megjön a felfedezések ideje is. Első, a mit fáradhatlan szívósággal vesz vizsgálat alá — a saját két kis

keze. — De ezt már csakugyan jól megnézi s aztán gondol egyet és szájába veszi. Persze hogy csalódott, mert a kis kacsók nem nyújtották néki azt az élvezetet, a melyet tán éhes ösztöne tőlök várt: ám azért ez a cselekedete végtelen fontosságú esemény, mert kétségtelen bizonyosságát nyújtja annak, hogy íme kis emberünk kezdi már a világot megfigyelni és pedig első sorban is a saját kezecskéin, a melyeket egyébként épen nem tud a magáéinak, hanem teljesen idegen dolognak tekint.

Most már egymás után jönnek a nagy felfedezések. A kezek után a lábak. — Hogy Rousseau szellemét magunkra ne haragítsuk (a ki t. i. a polyát a gyermek koporsójának mondotta) kibontjuk kis emberünk takarókötelékeit, hadd rúgkapáljon az istenadta szabadon. Hát e szabadság nagy dolog ám, minden nagy eredmény édesanyja. Ime, most is, hogy kis emberünk szabadon rugdalózhatik, kezecskéivel egyszerre beleütődöt a lábacskaiba. Hohó — mondja a tapintás érzéke — itt van valami, vigyük csak a látás érzéke, a szem elé, hogy mi lehet az. És felemeli és elnézegeti a a rózsás kis lábakat s mert még nem tudja, hogy az övéi azok, sőt teljes idegeneknek tartja őket, hát eljátszik velök mint bármely más tárgygyal. Egy tanárbarátom kis 19 hónapos fiát arra szoktatta, hogy játékszerét, ha arra felszólította néki nyujtsa át. Egy alkalommal a gyermeket arra szólította fel: „add ide a lábadat“, és a gyermek megfogta lábát és odanyujtotta neki, mint akármely játéktárgyat. — *Harald Höfding* dán psychologus beszéli, hogy 20 hónapos gyermeke egy alkalommal, mikor épen a lábaival játszott, kétszersültöt kapott — s a jó pajtás a kétszersültből megkínálta a saját lábait is.

Ime a gyermek kezdetben magának csakugyan teljesen idegen. Nincs, a mi egyéniségét megalapozza, összeconcentrálja, nincs „én“ tudata, s így ha magát esetleg meg is látja, pl. a tükörben, azt egész más, teljesen idegen alaknak véli. Ezt megfigyelhetjük gyermekeinknél, a kik, ha tükör elé visszük őket, utána kapnak a tükörből feléjük csodálkozó képmásuknak; s érdekes bizonyosságát nyujtotta ennek *Darwinnek* egy 9 hónapos fia, a ki, ha nevéen szólították, mindig a tükör felé fordult.

A gyermek éntudata hiányának érdekes bizonyága, hogy a mint beszélni kezd, sőt még ezután is jó ideig, magát mindig mint harmadik személyt említi s vagy a nevét nevezi meg, vagy a nemét (jó pozsonyi magyarsággal: „a publi“, „a médi“) akár csak a bushmanek, a kik egymást nemök szerint szólítgatják. Sőt még később is, a midőn már meg van az én-képzete, tehát önmagáról, mint „én“-ről beszél, vissza-visszatér a harmadik személy használatához. Ennek

érdekes bizonyosságát nyújtotta minap az én legkisebb, 5 éves fiam. — Egy este, vacsora után, a gyermekekkel kártyáztam s minthogy neki is kedve szottyant velünk játszani. hát bevontuk őt is a játékba s úgy igazítottuk, hogy ő nyerjen. „Ki nyert?“ — kérdi a játék végével. — „Te.“ — „Én?“ — kérdi újból örömsugárzó arccal. — „Te, fiacskám,“ mondám én mosolyogva. — „Én, a Jenő?“ — zaklat újból a kis szkeptikus. „Igen, te, a Jenő.“ — Az 5 éves gyermek tehát az én-képzettel, ha használja is, egyáltalán nincsen tisztában.

Egyébként az ilyen gyermek mindent lelkesnek gondol maga körül, teljesen a maga analogiája szerint, ennek oka pedig, mert énje teljesen összeolvad a környezetével. Ugyanazon állapot ez, a melyet a természeti ősállapotban lévő népeknél az „animizmus“ fogalmával szoktunk megjelölni, a kik magok közül mindent lelkes lénynek tartanak s mint ilyen imádnak. A kis leány babája valóságos lelkes lény gyermekmamája szemében: de mennyi sok gondja, baja is van ám vele! A kis fiúnak a küszöb, a melybe felbotlott, ugyancsak élő lény: de megis ostorozza ám, viszonzásúll a szenvedett fájdalomért. A kutyája pedig egyenesen ember-rangon áll, sőt tán még valamivel feljebb is. Kérdezzük csak meg kis fiunkat, a ki egy más kis fiu társaságában a kutyájával játszik, melyiket szereti jobban: fiu vagy kutyapajtását-e? s biztosak lehetünk, hogy válasza az utóbbi javára dől kedvezőn. Hasonló helyzetben vannak a vadnépek is, s az arenjuka nő nem talál semmi különöset abban, hogy a saját gyermekével együtt szoptassa a kölyökmajmát is, elgyönyörködve a nagy pervitán, a melyet ezek visítva vívnek meg az — édesanyai jus miatt.

Tagadhatlan, hogy a gyermeknél hamar fejlik ki valamely emlékezetfajta ösztön. A 3 hónapos gyermek már megismeri az édes anyját és nyomban felhagy a sirással, ha ez hozzá közeledik az életforrásával s készülleteket tesz, hogy éhes kis zsarnokát kielégítse. Ámde ezt az ösztönt az állatok hasonló ösztönénél magasabbra értékelní aligha vagyunk feljogosítva.

Ellenkezöleg az összes lelki s első sorban értelmi tehetőségek csak lassan, igen lassan fejlődnek ki, együtt az „én“ tudattal s felette nagy felfedezés és vívmány, a mikor gyermekünk ajkáról a legelőször röppen el e két betűs kis szó: „én“. — *Fichte*, az én-bölcseletnek megalapítója, a midőn kis fia e szót legelőször használta, apai túláradó örömeben nagy lakomát rendezett, mert ime, ugymond, gyermeke még csak most lett emberré.

És valóban igaza is volt. Mert az éntudat megnyilatkozása az ember lelki világában valósággal korszakos ese-

mény. Világok keletkeznek és válnak el ekkor egymástól. Egyik a gyermek saját én-világa; a másik pedig ama világ, a melylyel eddig naiv módon egynek tudta magát. Most már elválnak egymástól véglegesen. És ez a felfedezés semmivel sem kisebb értékű, mint a mikor pl. *Galilei* kimondotta, hogy „Eppur si muove“; vagy a mikor *Newton* megtalálta a nehézkedés törvényét; vagy a mikor *Kopernicus* feje tetejére állította az egész addigi csillagászati tudományt: mert itt meg az éntudat világokat teremtett.

Ám ez éntudat a mellett hogy csak lassan fejlődik ki, egyuttal mintha nem volna állandó. — Mintha csak az ébrenlét kiváltságát képezné. Az alvó például egyáltalán mitsem tud magáról. Hová lett belőle, hol lappang az idő alatt az, amit mi úgy nevezünk, hogy „én.“ Pedig, hogy mégis meg kell lennie, mutatja az álom ténye, a mikor, bárha alszunk, éntudatunk mégis működik. Avagy vegyünk az ájulás esetét, a melyet a magyar nyelv igen találóan önkivületnek (én-kivülett) nevez s amelynek elmúltával az „én“ nincs többé magán kívül. — Viszont az őrülnék nem is egy, de két énje van, a melyeket váltogatva hordoz. Ismertem egy áldott jó csendes őrülnét. Leány volt, a kit egykor nyilván apáca zárdában neveltek s maga is apácává akart lenni. — Kedves terve azonban valamely okon dugába dőlt. — Ez megzavarta a szentimentális leány elméjét, a mely végül is teljesen elborult s a szegény leány azóta magáról mindig csak mint a „nagyaságos apácafejedelemsasszonyról“ beszélt. — Megbízható, becsületes cseléd volt, elvégzett mindent hűségesen pontosan: ámde bárhová ment, bárkivel beszélt, mindenütt csak mint zárdafőnöknő szerepelt.

És vajjon a halál alkalmával ugyan mi lesz az énnel? Ama nagy fordulóján létünknek, a mely Szokratesz szerint egymaga elegendő arra, hogy megtanítsa az embert bölcselkedni? . . . S vajjon a „mivé lesz?“ kérdésétől elválasztható-e a „honnan?“ kérdése. Honnan az én? Hol volt addig a mig — nem jelent meg? Mikor aztán felébredt — hol rejtőzik ezután is olykor-olykor? S végül hová tűnik egykor? Ime, a nehéz, a fájdalmas kérdések, a melyek Vajda Jánost is abban az utolsó túsában oly élénken foglalkoztatták . . .

Honnán, hová, mi az „én“? E kérdésekre a már említett szkeptikus bölcselő, *Hume*, igen rövid feleletet ad. Éntudat — nincs; s amennyiben ilyesmiről beszélünk, az nem egyéb, mint az egymást szakadatlan egymásutánban követő érzéki impressziók tömege. Tehát amolyan modern kinematográf-féle valami, a melynek izolált képlapocskái a gyors mozgás következtében, a szemlélőre egy egységes, élő, mozgó képnek a benyomását teszik, holott pedig a kép épen nem valóság, hanem csak optikai imagináció; hiszen

az a kép nem létezik, csak az egyes egymástól izolált merev, holt képlapocskák.

Hát borzasztó volna, ha csakugyan így volna. Ámde nyugodtak lehetünk, *Hume* itt alaposan tévedett. Hiszen ha éntudatom csak ily imagináció, csak ilyen érzéki impressziók mechanikus egymásutánja volna: akkor nem lehetne sem azonos, sem állandó; nem is szólva arról, hogy amaz egymást végtelen gyorsasággal s szakadatlan folytonosságban követő érzéki impressziók *tudatos* egysége *Hume* álláspontjáról mindvégig megfejthetlen marad. Már pedig magam közvetlenül tapasztalom, hogy az én éntudatom mindig teljesen azonos és állandó s dacára annak, hogy bizonyos esetekben (alvás, ájulás stb.) szünetel, mégis azért szakadatlan, mert azonosságának fonala egyáltalán meg nem szakad. „Én” soha sem változom, értve t. i. éntudatomat; a mi annyival érdekesebb és figyelemreméltóbb, mert testi állapotom tudvalevőleg folyton változik, s a szó szoros értelmében el ég. Igazolják ezt a lélekzés, emésztés, növés tényei; a modern physika, a mely *Lavoisier* óta tanítja, hogy egész létünk nem egyéb, mint egy folytonos égés, oxidálódás, anyagsere. Ámde mindez csak anyagi létünkre vonatkozik: éntudatunk tőle teljesen érintetlen.

Ime élőpéldaképen itt vagyok — én, a ki *most* a t. olvasóval együtt elmélkedem énünkről, ennek nagy titkáról. — Tegnap más körben politizáltam. — Más alkalommal levelet irtam, zenét hallgattam, vagy valamely könyvet olvastam. *Most* Thüringia vidékein barangolok ifju nőmmel s egyszerre az emékezet szárnyain odarepülök Wartburg fenéséges sziklavarába s ott álmodozom régi letűnt időkről ennek freskóteli folyosóin, magyar szent Erzsébet egykori tartózkodása helyén. Majd ott látom magamat a budai királyi palota őrállomásán, mint önkénytelen önkéntest, a mint kétfejű sassal ékes csákóban őrzöm a magyar királyt. Már tovább csatangol képzeletem. Látom magamat, mint büszke maturust, aki tarsolyában egy világhódító terveivel mond bucsut a gymnasium falainak. — Ott ülök — mint serdülő diák — az osztálypadban majd mind ábécés gyermek ott tanulmányozom legelsőbb a betű nagy mysteriumát, igaz, nem modern fonomimikai módszerrel, hanem a régi conservatív syllabizáló tanításmód szerint; ábéab, béába . . . (No de azért mégis csak megtanultunk mi is valahogyan írni és olvasni) . . . S ott látom magamat (a legutolsó a legfájdalmasabb, mert legédesebb emlék!) mint fürge vig gyermeket a pajtán, a réten, az utcán:

„Gyermek vagyok, gyermek lettem újra,
Lovagolok fűzfasipot fujva,

Lovagolok szilaj nádparipán,
 Vályuhoz mék, lovam inni kíván.
 Megitattam, gyi lovam, gyi Betyár! . . .
 — Cserebogár, sárga cserebogár . . .“

Ilyenforma visszafelé való következtetéssel jutott egy tudós német professor is, aki reggel kiindult a lakásából s most ott ül a katedrán annak a bizonyosságára, hogy ő, aki ott ül most a katedrán, senki más, mint édes ugyanaz, a ki akkor meg akkor kiindult otthonról: mint ezt annak idején egy ismert német élclap (Flieg. Blätter) oly kedves humorral illusztrálta.

Kétségtelen dolog, hogy életem fennelősorolt eseményei egytől egyig tér és idő szempontjából teljesen külön álló esetek: és mégis tudatomban teljesen összeforrott egyek. Mi az, a mi őket egy pillanatban, most rögtön, ily teljes egységgé forrasztja? Az a titok, a melyet úgy hívunk, hogy „én“ — s a mely, ha nem volna meg, akkor lelkivilágunk csakugyan nem volna egyéb, mint egy amolyan — kinematográf.

Mi tehát az éntudat? Személyes azonosságom és folytonosságom tényvalósága; azon csodálatos tehetségem, a mely mindazt, ami tér és idő szerint szét van szórva, egyazon pillanatban összefoglalni és egységre hozni képesít.

*

S ha mármost felvetjük a kérdést, hogy mi szerepe van ennek a mi éntudatuknak lelki világunkban? A felelet az, hogy bizony óriási szerepe van. Mert minden tudásnak benne rejlik a gyökere és centruma. Ha nem volna, akkor összeomlanék, széthullana körülöttem minden. Kiesnék a világ feneké s mi magunk is ez ürön keresztül belezuhannánk a rettenetes, a feneketlen semmibe, a nihilbe. Más szóval: én-tudat nélkül nincs világtudat.

Figyeljük meg csak e tekintetben kissé önmagunkat, ismeretünket s lássuk, hol van ez ismeretnek tulajdonképpen való alapja?

A gondolkozás, énünk e sajátos lényege, érzékelés, érzékeim megelőző funciója nélkül nem gondolható. Fogalmat csak akkor alkothatok, ha van -- miről. Ezt a mit pedig érzékeim hozzák a gondolkozásom tudatára. — Hiszen a fogalom nem egyéb mint általánosító obstructio, bizonyos egynemű érzéki szemléletnek egy magasabb egységbe való foglalása. Ebből kettő foly: először, hogy mert a fogalom nincs künn a világban készen, hanem csupán az e fogalmat megelőző érzéki concrét tárgy, azért e fogalomalkotás egyedül a mi *énünk* képessége; másodsor, hogy mert fogalmainkat mindig megelőzi az érzékelés, azért in ultima analysi az egész világ, a melyet ismerünk, érzékeinkben

birja alapját. Evvel a világerő sem akarjuk azt mondani, hogy a világ nincs, hogy a világ csupán az én képzetem: de igenis állítjuk, hogy számukra csakugyan a világ csak úgy létezik, a hogyan azt mi szemlélni képesek vagyunk. Vagyis, hogy „én“ és „világ“ egymást kölcsönösen feltételezik. A „világ“ adja a tárgyakat, az „én“ az azokat szemlélő formákat, a melyeknek tehát minden képzetünk, minden fogalmunk alá van vetve. — S ha így „világ“ nélkül, mint tárgy nélkül, tárgytalanná válnék, semmivé foszlanék az ismeret; viszont „én“ nélkül eltűnnék a „világ“...

Ime egy-két meggondolni való példa.

Derült csendes estén feltekintünk a magasba s észreveszünk az égboltozaton egy fordított c (∩) alakú fénykiflút. Másnap hasonló jelenséget látunk, de már egy félkenyér alakú, majd egy teljes fénykorong áll látóérzékünk előtt, majd utóbb egy C alakjában folyton fogyó fényszelet, míg végül egyszer eltűnik s helyét sem tudom megjelölni az égboltozaton. Bizonyos dolog, hogy napról-napra külön-külön más és más érzékletem volt, más és más jelenség alapján, és az érzékleteket mégis egy egységbe foglalom össze s így nevezem, hogy — „hold“. Nos ennek a mi ítéletünknek (mert minden fogalom -- ítélet) alapja nyilvánvalólag nem a holdban van, de egyedül és kizárólag a mi énünkben van a mely egyedül képes arra, hogy a magukra izólált és egymástól teljesen független benyomások és képzetek egész sorát egy benső egységbe hozza, s ezzel azoknak mintegy létet adjon.

Avagy honnét tudom, hogy pl. ez a virág itt a kezemben rózsas? Ennek oka nem a rózsas maga, hanem az, hogy én bizonyos egynemű virágok megfigyelése után rájöttem a rózsas fogalmára s ettőlóta akárhányszor ily virág jut kezembe, bizton megállapítom, hogy ez — rózsas és nem szegfű. — A konkrét dolog igenis a külső világ jelensége: de az általánosítás az az én sajátos képességem.

A „repülő sas“ képzetében két képzet olvad össze: a sas és a repülés képzete. Repül a kő, a sárkány, a léghajó és stb. nemcsak a sas. Tehát e két képzet: „sas“ és „repülés“ teljesen különböző valami, épúgy mint pl. a virág és a szín. Hogy e két teljesen különálló képzetet mégis össze tudom foglalni a „repülő sas“ szemléletébe, annak alapja nem e dolgokban, de bennem rejlik egyedül, mert a fogalomalkotás egyedül az „én“ képességem; bárha — mint hangsúlyoztuk, érzéki tapasztalatok nélkül, tehát tárgyi substrátum nélkül, nem volnánk képesek fogalomalkotásra.

E szempontból gondoljuk el, hogy léteznék valaki, a kinek egy bizonyos érzéke, pl. a látása, születésénél fogva hiányzik. Bizonyos dolog, hogy ez egyetlen érzék hiányával

lehetetlenné van téve mindaz, a mit a fényérzék körébe sorozunk: fogalma sem lehet tehát róla, mi a fény, az árnyék, a világos, a sötét, a kék, a piros, a zöld stb. Gondoljunk valakit, a kinek eredettől fogva két érzéke hiányzik, pl. látása és hallása. Bizonyos dolog, hogy e szerencsétlennél a fényérzék teljes hiányát a hangérzék teljes hiánya tetézné s mindaz, a mi a hang spharájához tartozik, számára teljesen nem létező volna. Nem gyönyörködhetnék a fülemile dalában a mennydörgés fenséges morájában, az édes anya áldó szavában stb. Tovább haladva e fosztogató uton, gondoljuk egy emberről, hogy egyetlen érzéke sincs, teljesen nélkülülök jött e világra, nem működik tehát sem látása, sem hallása, sem izlése, sem szaglása, sem tapintása s kérдем, vajjon — bárha a dologi világ körötte létezik is, szerezhette-e ő csak egyetlen egy képzetet? Volna-e számára egyáltalán a világ? (Azaz hogy hozzátehetnők még, volna-e e egyáltalán — ő maga . . .) — Ime tehát csakugyan mindent érzékeink közvetítenek tudatunk számára. Világtudatunk alapja tehát érzelő s ez érzékelés alapján fogalomalkotó énünk.

Világtudatot mondtam. A világ ugyan megvan magára is, de hogy a világ milyen: az más kérdés. Nekünk olyan, a milyennek érzékeink szerint szemléljük, mert ismeretünknek csak tárgya a világ, de formáját az érzékek adják. Hátha pl. érzékeink mások volnának? Vagy ha pl. ötnél több érzékünk volna? Vajjon akkor nem másnak látnok-e e világot? Hiszen bizonyos dolog, hogy bronzból például épügy önthetünk ágyút, mint harangot; fából épügy készíthetünk bölcsőt mint koporsót; virágból épügy köthetünk menyasszonyi bokrétát, mint halotti koszorút. — Az anyag mindenütt egy és ugyanaz, csak a forma más, a melybe azt foglaljuk. És e formát mi adjuk egyedül. Hátha a világot is csak azért szemléljük olyannak, a milyennek épen szemléljük, mert úgy látjuk, amint látjuk. A miként hogy a dolgokat pirosnak látjuk, ha szemeinkre piros pápaszemet alkalmazunk. De nem válnak-e e dolgok nyomban kékké, zölddé, sárgává, a szerint a mint kék, zöld, aransárga szemüveget használunk? Bizony bizony ez a világ csak olyan, a milyennek érzékeinknél fogva azt szemlélnünk kell és lehet.

De ellenvethetnék, hogy érzékeink csalnak, hogy meg nem bízhatók. A mint ezt annyi sok bölcselő, köztök Platon is erősen vitatta, a kivel szemben Aristoteles az érzékek teljes megbízhatóságát védelmezte. Hát nekünk itt e kérdéssel nem szükséges foglalkoznunk: elvégre is, akár csalnak az érzékek, akár nem: tény az, hogy e világ olyan, a milyennek érzékeink mutatják. Bizonyos azonban, hogy az érzékelésből soha ki nem léphetünk s ha egy érzékünk megcsalni látszik bennünket, hát ezt csak egy másik érzékünk

útján vagyunk képesek kikorrigálni. Ha egy fehér kockadarabról látásom azt hazudja, hogy az cukor, izlésem majd megmondja, hogy az só. Ha úgy érzem, hogy a szobában hideg van, látó érzékem a thermometer megfigyelése után majd kioktatja a tapintó érzékemet, hány fok meleg a világ. Valóban érzékeinkből soha ki nem bontakozhatunk: nélkülök nincs fogalmunk s így nincs — világunk sem . . .

De, tegyük mindjárt hozzá, itt nem az „én“ subjectiv érzékelésemről és fogalomalakító képességemről van szó csupán, hanem velem együtt minden más hozzám hasonló „én“-ről is, vagyis a *fajról*, mert mindnyájan physikailag és ugyanazon törvénvek szerint vagyunk megalkotva, lelki világunknak — hogy úgy mondjam — a biológiája teljesen egy és ugyanaz. Olyanok vagyunk e tekintetben mint a fészekrakó fecskék. A mint megjönnek tavaszkor, nyomban sürgős munkába fognak, rakják a fészkeket. A mennyi fecske van, volt és lesz, soha nem rakott másféle fészket, mint a milyent ismerünk: s ha kérjük hogy ennek mi az oka? Más feleletet nem adhatunk reá, mint hogy ez a fecskének a természetéből foly. Meg van bizonyos természeti ösztöne, arravalósága, a mely fészekrakásában mindig egy azonos formában fog megnyilatkozni, feltéve, ha anyagot is lel hozzá. Világos tehát, hogy a forma tisztán a fecske tulajdona és hozománya. Nos hát így vagyunk mi magunk is. A tárgyi világ számunkra csak szemléleti anyag: a forma, a melylyel azt ismeretünkben feldolgozzuk, tisztán a miénk s mindnyájunknál azonos, egyetemes és szükségszerű.

Valóban igaza van tehát annak a bölcselőnek, a ki azt mondja, hogy e világ „az én képzetem.“ Ez nem jelent annyit, mintha a világ magára nem volna: nélkülem is meg van biz az. De hogy mi e „világ“, azt mi époly kevésbé tudhatjuk, mint azt, hogy — mi vagyok „én“?

Az egyik rejtélyhez odatársúl tehát a másik nem kevésbé kisebb rejtély — az „én“ kérdéséhez a „világ“ kérdése s a kettőt betetőzi a harmadik a legnagyobb titok, az „Isten“ titka. Valóban mihelyt a tapasztalati körön túl hatol kutató tekintetünk, ott áll a tilalomfa: „ignorabimus“ és mindörökké csak „ignorabimus“.

*

De hát van-e ebben valami kétségbeejtő?

A görögöknek csapongó, termékeny mythológiája megőrzött egy regét, a mely *Prometheüsről* szól, a ki — tudjuk — az égből, Zeüsstől elrabolta a tüzet s lehozta azt az emberek közé. De iszonyúan lakolt merényleteért. — Zeüsz felgerjedt haragjában a vakmerő rablót sziklához láncoltatta, s egy sast rendelt mellé, a melynek rendeltetése volt a

Prometheusz máját újból és újból kivágni. Az emberiségnek pedig elküldötte Pandorát egy gyönyörűséges nő alakjában, a kinek szépségét maga Venus istennő adta, Zeüsz pedig egy szelencét bízott reá.

Ime az emberi tudásvágy egetostromló merészsége s egyuttal kinos vergődése — gyönyörűen példázva a Prometheusz tragikus sorsában. Hozzá meg a pandora szelencéje, a melyben minden hazugság és hitetű beszéd — de a reménység is. Az ember sorsa, a midőn kutató elméjével, az érzéki tapasztalatok körén túl hat, tehát azon körbe, a melyet más megismernie nem lehet, nem szabad: hajszálnyira hasonlít a Prometheusz sorsához; és az ajándék, a melyet e réven nyer, Pandora szelencéjéhez hasonló: sok hazugság, sok hitetés, sok kérdés, de semmi bizonyosság, csak egy — a remény . . . Ez az, a mely emberi fajunk képviselőjét, Ádámot is felemeli és megtartja, a midőn átlátva a lét megfoghatlanságát, végül öngyilkos akar lenni; de megvigasztalja ama titkos, a faj megmaradását megsúgó szó az Éva ajakáról s Isten ama fenséges kijelentése: „Mondottam ember, küzdj és bizva bizzál“ (Madách: „Ember tragédiája“ utolsó szín.) Ezt fejezi ki Lessing is, a midőn az emberi tudás egetostromló vágyára s szűk határaitra gondol, a következő ismeretes mondásában: ha az Isten nékem választanom engedne a tudás és a tudásra való törekvés között, én az utóbbit választanám. Mert a teljes tudás birtokában megszűnnék létünk célja: a tudásra való törekvéssel pedig együtt jár a kutatás édes izgalmas öröme és a reménység.

Ha jól meggondoljuk a dolgot: Lessingnek igaza van.

Stromp László.

Keresztelő János.

VII.

Mester, iskolát teremtett mester lett-é Keresztelő János, akit mindenkor sokaság környezett, akinek mindenkor volt hallgatósága, vagy pedig csak időnként szólalt meg, ha akadt, aki hallgatta?

Teljes bizonyossággal nem állapíthatni meg, mert csupán jelek vannak, amelyek következtetést engednek az iskola alapítás s állandó hallgatóságot illetőleg, de bizonyosságok nincsenek. Mert Jánosnak követ küldése Jézushoz, még pedig, amint *Máté 11, 2* s *Lukács 7, 18*-ban olvassuk, t. i. hogy *kettőt küldött János az ő tanítványai közül*, még nem jelenti az állandó iskolát, hanem csak azt, hogy voltak *követői*, mert az igazság bátor hirdetése vonzó hatású, ha mindjárt csak kevesekre is.

Tény gyanánt tehát csak ennyit állapíthatunk meg: Keresztelő Jánosnak voltak, maradtak tanítványai, hallgatói a Jézus megkeresztelkedése, sőt fellépése után is, mert az evangéliumi tudósítások erről szólnak s említésük valódiságát nincsen okunk kétségbe vonni.

Amde feltámad épen a követküldésre vonatkozó mozzanat kapcsán egy érdekes kérdés, t. i. hogy a követ küldést János honnan eszközölte? Mert míg *Máténál 11, 2*-szerint világosan ez áll, hogy a *fogságból*, mert a *fogságban* hallotta a Krisztus cselekedeteit (*ἀκούσας ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ τὰ ἔργα τοῦ Χριστοῦ*) addig Lukácsnál az említett hely (*7, 18*) ezt nem árúlja el világosan, hanem ha egyeztetni akarjuk a két pontot, akkor a Lukács *3, 20*-ra kell tekintenünk, ahol Lukács is feljegyzi, hogy Héródes, a negyedes fejedelem, mikor feddetnék Jánostól Héródiásért, az ő atyja-fiának, Filepnek feleségeért és minden egyéb gonoszságaiért, amelyeket cselekedett vala Héródes: *Jánost a tömlőcbe veté* (*κατέκλεισεν τὸν Ἰωάννην ἐν τῇ φελακῆ*.) Kössük hát össze a két helyet, hogy a követ küldést a fogságból történtnek fogadjuk el, úgy sem változtat a lényegen, magán a követküldés történeti igazságán, amely ellen ellenvetést senki sem tehet.

Tehát a fogságból küldött Keresztelő János Jézushoz követeket. Két tanítványát küldte, hogy tudakozódjanak a Jézus mivolta, személyisége hivatása s cselekedetei felől.

Van-e okunk csodálkozni, megütödni a Keresztelő János eljárása felett? A keresztelési jelenet után, a János evangyéliómban levő bizonyágtételek után, amelyek mintegy a legerősebb tanúságtételek lehetnének az ismeretség mellett, vajjon van-e a tudakozódásnak helye s értelme?

A megjelölt helyekkel kapcsolatban már utaltam az ismeretsegre, — sőt utaltam a kételyre is, a várakozásban kifejlődött s így idő múltán keletkezett aggodalomra is, a melyeknek itt is kifejezést adok Jánost illetőleg s azok elegendők, az én felfogásom szerint, a követküldésnek magyarázására, indokolására s elfogadására. De mindenek fölött valósággal örvendéssel kell fogadnunk idő múltával is a követ küldés megtörténtét, annak minden esetleges indokolatlanságával is, mert ez nyújtott Jézusnak *közvetlen* alkalmat arra, hogy olyan világításban s bizonyágtételben mutassa be Keresztelő Jánost mindörökre a hívők előtt, amelynek igazsága isteni s így megdönthetetlen, félre magyarázhatatlan mindenkire nézve. Ha úgy tetszik, mintha isteni sugallatra tette volna Keresztelő János a követ küldést, hogy ezzel bizonyágot nyerjen. Attól, aki küldetett, hogy lenne a világnak út, igazság és élet, minek utána az úttörés, az ösvény egyenetlen munkáját elvégezte ő, az utolsó próféta.

Keresztelő János működésének megvolt a hatása, nem maradt eredmény nélkül. A beszédek, amelyeket tartott, megmozgatták a szíveket, gondolkozásba ejtették a lelkeket, mert új világot tártak fel, amelynek vallás-erkölcsi jelleme egészen más, mint az eddig ismertek talán-talán sejtették is a beszédek, hogy az az új világ, az az új ország „nem e világból való.“

De nem! Ezt a sejtetést aligha végezték, eszközölték a beszédek, hiszen a követküldés ténye kétségtelenül arról tanúskodik, hogy maga János is *legalább* is érdeklődik az események, a történetek iránt, amelyek az általa megkereszteltnek munkája nyomán támadnak. Ez az *érdeklődés* biztosan nem jelent, talán még sejtetést sem, hanem igenis azt, hogy az új világ s az új ország teljesen ismeretlen a maga igaz mivolta szerint még az előtt is, aki hirdette az istenországa elközelgetését.

Az ellentét a prófétálás és az *érdeklődés* között nyilván kitetszik s épen ezért is igen szerencsés eljárás Keresztelő János részéről a követküldés Jézushoz, akinek egyszersmind arra is alkalmá nyílik, hogy bizonyágot tegyen az utolsó prófétáról.

A fogságba jutás okát hagyjuk el egyelőre, vissza kell arra úgy is térni, mert az élettörténetnek nem lényegtelen mozzanata. Lássuk csak magát a követküldést s annak folyamányát!

Miért küld János követeket Jézushoz?

A tudósítás, a mely erről szól, tökéletesen összhangzó, mert: *Máté* és *Lukács* előadása imé ez:

Máté a 11, 3-ban így adja elő: »János pedig hallván a fogságban Krisztus dolgait, kettőt a tanítványai közül

elküldött hozzá; mondá néki: Te vagy-e az eljövendő, vagy mást várjunk?«¹⁾)

Lukács tudósítása pedig ez a 6-ik fejezet 18—20 verseiben:
 »: . . . János az ő tanítványai közül kettőt elküldött Jézus-hoz, mondván: Te vagy-e az eljövendő, vagy mást várjunk? . . . Azok a férfiak pedig elmenvén hozzá, mondák: Keresztelő János küldött minket hozzád ezzel a kérdéssel: Te vagy-e az eljövendő vagy mást várjunk?«

A Lukács előadása mintegy szószaporító, de teljesen azonos a Mátééval, mert a megbízás és a megbiztatás külön-külön előterjesztése a lényegen mit sem változtat.

Azért küldi tehát Keresztelő János az ő két tanítványát követségbe a Krisztushoz, hogy megtudja *ő-e az eljövendő vagy pedig más után kell-e még várakozni?* Egyenes s határozott kérdés, a melynek feltevését a Jézus cselekedeteinek hire idézi elő a *külsőség* szerint, bensőleg pedig bizonyára az, hogy a próféta azzal a biztos tudattal akart élni s meghalni, hogy, akit várt, akinek úttörője volt, a kit megkeresztelt, az megjelent, eljött, az Istenek országa leszállt, a mennyeknek országa bekövetkezett, mert a *valóságok* még nagyobbak, még igazabbak, mint a róluk szálldosó hírek, a melyek csak a külső színeket írják le . . . S ha talán a várva-várt még nem jött volna el: akkor, akkor az úttörés munkája az ő részéről is csak olyan maradt, mint volt a régi próféták részéről.

Hogy a határozottság s a bizonyosság felé való törekvés s erős vágyakozás a *kételyt* is tartalmazhatja, nyilvánvaló, a mint erről már említést is tettem, de e szinte szentséges kételkedés azt jelenti, hogy a *kérdéssel* s az arra nyerendő felelettel a nagy és fenséges, a világot átalakító ügy befejezett lesz, a melyet *ebből* a szempontból nem lehet, nem kell s nem is szabad többé tudakolni, mert ez nem lenne egyéb, hanem ha útszéli kíváncsiszkodás, gyermekes csak azért is, mely fölött a józan elme napi rendre tér.

A két követ a Keresztelő János két tanítványa ott van tehát Krisztus előtt s elmondotta a próféta kérdését, a mely sürgető, vágyakozó a bizonyosság után s amely elől mintha nem is lehetne kitérni!

Nem is tér ki a Krisztus, hiszen ha a saját kezdő tanítványai, a minduntalan kérdésekkel alkalmatlankodó s sarokba szorításban utazó irástudók kérdezősködései elől nem tér ki, akkor a Keresztelő János kérdését még kevésbé hagyhatja felelet nélkül. Nem is hagyja, hanem hivatásához, személyiségéhez méltóan a *tényekre, a valóságokra, cselekedeteire* mutat rá s azok a bizonyságok, hogy ő az, aki eljövendő vala, a ki tehát immár *eljött, itt van s másat nem kell várni.*

¹⁾ Az eredeti görög szöveg szó szerinti fordítása ez, a mely pótolgatás nélkül is tisztán érthető.

A Jézus önigazolása, önbizonyágtétele a Keresztelő János kérdésére adott feleletben, nem tartozik tárgyalásom keretébe, mert csupán annyit kell kiemelnem, hogy a feleletben Keresztelő János mindazt megkapta, a mit kívánt, a mit óhajtott, a mit akart. Megkapta a *bizonyosságot*, a mely megnyugtathatta kételkedésbe merült lelkét, megkapta a határozott igazságot. Ő a Messiás, — más nem lesz, nem jön, — másra nincs is szükség!

Annál nagyobb mértékben érdekel aztán bennünket az, a mit Jézus Keresztelő Jánost illetőleg, Keresztelő Jánosra vonatkozólag mond épen e követküldés és kérdezősködés alkalmából, mert ez nem egyéb, mint a Jézus bizonyágtétele Keresztelő Jánosról, a mely bizonyágtétel a tárgyhöz és a személyhez is annyira hozzátartozik, hogy mellőzése külső fogyatkozás és hiány lenne szerény munkámnak.

Lássuk azért a Jézus bizonyágtételét Keresztelő Jánosról, mert e bizonyágtétel a legnagyobb, a legigazabb, a legfenségesebb, sőt: maga az igazság, a melynek mi emberek, csak körülírásait, csak magyarázatait adhatjuk, de a lényeg mindig egy marad, az, amit a Krisztus mondott.

Máténál a bizonyágtétel ime így hangzik, a melyet az Idvezítő annak utána szól a sokaságnak, hogy elmentek a János tanítványai:

»Mit látni mentetek ki a pusztába? Szél által hajtogatott nádszálat? Ugyan mit látni mentetek ki? Gyenge ruhákba öltözött embert? . . . Imé: a gyenge ruhákat viselők a királyok palotáiban vannak! De hát mit látni mentetek ki? Prófétát? . . . Bizony mondom nektek, még profétánál is nagyobbat! Mert ez az, a kiről megiratott: »imé én elbocsátom az én követemet te előtted, a ki megtisztítja a te útadat te előtted.« Bizony mondom nektek, nem támadott Keresztelő Jánosnál nagyobb az asszonyoktól születettek között; de a ki legkisebb a mennyeknek országában, az is nagyobb, mint ő. A Keresztelő János idejétől fogva mind mostanig erőszakot szenved a mennyeknek országa és az erőszakoskodók kapják azt,¹⁾ mert a proféták valamennyien és a törvény, Jánosig profétáltak és ha tudni akarjátok: ő az az Ilyés, a ki eljövendő vala. A kinek füle vagon a hallásra, hallja! De mihez hasonlítam e nemzetséget? Hasonlatos a gyermekekhez, akik a piacon ülnek és kiáltnak az ő társaiknak, és ezt mondják: sipoltunk nektek és nem táncoltatok; siralmas énekeket énekelünk nektek és nem sirtatok . . . Mert eljött János, aki se nem eszik, se nem iszik és azt mondják: ördög van benne. Eljött az embernek fia, aki eszik és iszik és azt mondják felőle: imhol a dobzódó és részeges ember, a fukaroknak és a bűnösöknek

¹⁾ E helynek a Lukács 16, 18 a parallelje, a hol ez van: »A törvény és a proféták Jánosig tartanak; attól fogva pedig az Istenországa hirdettetik és minden erővel ostromolja azt . . .« E kettőnek egybevetése adja az igaz értelmet!

barátja. És megigazítottatott a bölcsesség a bölcseségnek fia által . . . * (11, 7-19).

Lukácsnál a bizonyágtétel János mellett így hangzik Jézus ajkairól, amint a követek elmentek s a sokaságnak szólt:

»Mit látni mentetek ki a pusztába? Széltől hajtogatott nád-szálat? Ugyan mit látni mentetek ki? Gyenge ruhába öltözött embert? Imé a drága öltözetű és a gyönyörben élő emberek a királyi palotákban vannak! De hát mit látni mentetek ki? Prófétát? Bizony mondom nektek, prófétánál is nagyobb! Mert ez az, akiről megirattot: »imé elbocsátom az én követemet a te orcád előtt, a ki megkészi a te útadat te előtted . . . * Mert mondom nektek, hogy senki sincsen nagyobb próféta Keresztelő Jánosnál az asszonyoktól születettek között. De a ki a legkisebb az Istenországában, az is nagyobb ő nála. (7, 24-28.)

Folytatólagosan pedig, miután közben arról emlékezik Lukács a 29. és 30. versekben, hogy a Keresztelő János által megkeresztelt egész község (illetőleg *nép! λαος*) és a publikánusok helyreigazítólag szólottak Jézus beszédjébe, a farizeusok és törvénytudók pedig úgy említettnek, mint akik megvetették a Keresztelő János keresztségét, eként szól a Jézus bizonyágtétele, már mint az Istennek országa ellen török megítélése, de János személyiségének s értékének megállapításával kapcsolatban:

„Mihez hasonlítsam ennek a nemzetségnek embereit? Mihez hasonlók? Hasonlatosak a piacon ülő gyermekekhez, akik egymásnak kiáltanak és ezt mondják: Sipoltunk nektek és nem táncoltatok, siralmas énekeket énekeltünk néktek és nem sirtatok. Mert eljött Keresztelő János, aki sem kenyeret nem evett, sem bort nem ivott s ezt mondtátok: Ördög van benne. Eljött az embernek fia, aki eszik és iszik és azt mondtátok: imhol a dobzódó és részeges ember, a publikánusok és a bűnösök barátja. Ez a bölcsesség megigazítottatott annak minden fia által“ (7, 32-33).

Ez a két helyen levő bizonyágtétel a maga csaknem szószertint való megegyezésében a legnagyobb erősség a mellett, hogy Keresztelő János *rendkívüli ember volt*, több, mint próféta, — a legnagyobb mindazok között, akik asszonytól születtek s ha úgy tetszik: *amaz Illyés*, aki Malakiás próféta szerint (3, 11 4, 5) eljön az úttörésre, a szívek egymáshoz való hajtására, amely nélkül az Istennek országa be nem következhetik.

A Krisztus bizonyágtétele Keresztelő Jánost arra a magaslatra helyezi, amelyen csak Istennek elhívottjai és kiválasztottjai lehetnek azok közül, akik a Krisztus evangéliomának befogadása s elfogadása, hívése és követése nélkül éltek istenes életet. Mert Keresztelő János azok közül való, akik a Krisztus által létesített új szövetségnek nem lettek, nem lehettek s nem voltak tagjai s frígyes társai. Az apostolok *seregébe* nem hivatott el s nem léphetett be. Kételynek homálya borongott lelke felett s a fogságból

nem volt szabadulása, hogy oda álljon a Péterekhez s ő mondja a Krisztusnak: Te vagy az élő Istennek Fia!

S mert nincs ott a tanítványok seregében, mert ő csak az áhítózó, a várakozó seregének élén áll, — mert a lelke ó-szövetségi gondolatokkal, szíve zsidós érzésekkel van eltelve: az Istennek országában nem polgár s aki az Isten országában polgár, ha mindjárt a legkisebb, a legutolsó is, nagyobb s elsőbb Keresztelő Jánosnál.

Valósággal az acél-keménységű ítéletek, a megváltoztathatatlan vélemények remek példánya a Keresztelő János helyzétének és állásának, személyiségének ez a rajza, amely oda helyezi Jánost az Isten országa kapuja elé, aki mutatja a bejáratot, rálépteti az igaz útra az embereket, de ő maga nem lehetett a kapun belől, mert ideje lejárt, mert lelkének természete nem változott meg s a hírek nem alakították át a prófétát apostollá.

Milyen vonzó, milyen szeretetteljes a bizonyágtétel s milyen kárhóztató ítéletet tartalmazó az Isten országa ellenségeire nézve, akiknek sem a próféta, sem az embernek fia nem kell, nem tetszik, nem egyszerűen azért, mert nem kell! Mintha örökre megállapította volna, — meg is állapította! — Jézus az emberiségnek amaz osztálya felfogását, amely az igazságot, szentet, a jót, az istenit egyszerűen azért nem fogadja el, mert nem fogadja el! Mert az ételtől-italtól tartózkodó Keresztelő János s az emberekkel együtt élő Krisztus egyenlően megvetett, amaz a tartózkodásért, emez a barátkozásért! Az igazságot kerülő s megvető emberek tettségét az igazság semmiképen sem tudja megnyerni! Örök példa a Jézus bizonyágtétele szerint Keresztelő János abból az időből, amikor az igazságnak úgy kellett volna hatnia, ahogy Keresztelő János akart vele hatni.

A bizonyágtételnek Keresztelő Jánost illető egyes szavait s kifejezéseit nem tartom szükségesnek boncolás alá venni, mert a vonatkozások egyenesek s nyiltak, az utalások félremagyarázhatatlanok s ahol talán eltérés van a két szöveg között, ott a lényeg olyan egységes, hogy tudományos szempontból is felesleges a vele való foglalkozás, — a szó és kifejezés magyarázata pedig, főként az eltéréseknél, más keretben volna eszközlendő, hogy a hiteles jellegű szöveg, fordítási szempontból megállapítható volna. Ezt ajánlom az írásmagyarázattal foglalkozók figyelmébe, akiknek e téren az újszövetségi új fordítás megjelenéseig bizonyára lesz elegendő munkájuk.

Arra a kérdésre, hogy a követküldéssel kapcsolatos bizonyágtételen kívül van-e Jézusnak más nyilatkozata is Keresztelő Jánost illetőleg, azzal válaszolok, hogy van s kell is lenni, mert el sem képzelhető az, hogy az úttörőről csupán egyetlenegyszer emlékezzék meg az, aki előtt mindennek megvolt a maga erkölcsi jelentősége akár jobbra, akár balra történőleg kellett is arról ítéletet mondania. Szedjük azért bokrétába a többi nyilatkozato-

kat is, hadd álljanak együtt, bizonyságul, még jobban erősítõ bizonyságul arra nézve, hogy Keresztelő Jánost az Idvezitõ annak tartá, akirõl a legjobbat, a legszebbet, a legelismerõbbet, a legdicsérõbbet lehetett mondani abban a körben, abban a helyzetben s azok között a viszonyok között, amelyben s amelyek között Keresztelő János élt. Mert az igazmondás vértanujává avattatni épen akkor, amikor az új ország bekövetkezik s az erkölcsi tisztaság hirdetéseért veszteni el fejét, minden bizonynyal nagyon sokat jelent annak szemében, aki aztán maga is az igazság s erkölcsi tisztaság vértanúja lesz!

Máténál a következõ helyeken vannak s a következõ bizonyágtételek Jézus részérõl Keresztelő Jánost illetõleg:

1. 17, ¹¹⁻¹²: „Illyés bizony eljõn elõször és mindeneket helyre állit. De mondom néktek, hogy Illyés immár eljött és nem ismeritek õt, hanem azt tették vele, amit akartak . . .“

Hogy ez a Keresztelő Jánosra vonatkozó nyilatkozat, bizonyítja a fejezet 13. verse, ahol ez áll: „τότε συνῆκαν οἱ μαθηταί, ὅτι περὶ Ἰωάννου τοῦ βαπτιστοῦ εἶπεν αὐτοῖς.“

II. 21, ³² »Eljött hozzátok János, hogy az igazság útjára vezéreljen ¹⁾ és nem hittetek neki; a fukarok és a paráznák hívének neki, — ti pedig látván azt, azután sem tértetek meg, hogy hinnétek neki.

Ez a bizonyágtétel fontos azért, mert elõzményeül a Keresztelő János keresztsége felett folytatott vita szolgált, amelyben a papi fejedelmek és a nép vénei az *egyenes* választ megtagadják s a „nem tudjuk“ álláspontra helyezkedve bizonyítják be a János keresztségének mennyei voltát.

Márknál a következõ helyek adják Jézusnak Keresztelő Jánosról tett nyilatkozatait.

1. 9, ¹¹⁻¹², a mely a *Máté* 17, ¹¹⁻¹²-vel párhuzamos.

2. 11, ³⁰⁻³³, a mely a *Máté* 21, ²⁴⁻³²-vel parallel hely, de a *Máté* 21, ³²-ben levõ nyilatkozat nélkül.

Lukácsnál a 16, ¹⁶-ban van nyilatkozat Jézustól, t. i. hogy *a törvény és a próféták Jánosig* vannak, a mint ezt a helyet elõbb már említettem és egy parallel hely a 20, ³⁻⁸-ban a *Máté* 21, ²⁴⁻³² és a *Márk* 11, ³⁰⁻³³-mal.

Mindezek a helyek távolról sem adnak olyan tartalmú bizonyágot, a minõt a követküldéssel kapcsolatos hely nyújt, a melylyel csupán a *Máté* 21, ³² mérhetõ össze, a melyben a Keresztelő János élethivatását jellemzi Jézus, mondván, hogy az nem egyéb, mint az igazság útjára vezérelni az embereket!

¹⁾ Az eredeti szöveg: »ἦλθε πρὸς ὑμᾶς Ἰωάννης ἐν ὁδῷ δικαιοσύνης . . .« amelyet a használt magyar fordítások így adnak vissza: »Eljött hozzátok K. J. az igazság útja . . .« Az »ἐν ὁδῷ δικαιοσύνης-τε« csak általam adott értelmezéssel s fordítással lehet helyesen visszaadni a mint erre rámutat a Leusden féle »Clavis Graeca« is a 130. lapon, a mely mű 1672-ben jelent meg Utrechtben.

Jellemzőnek kell mondanom, hogy Jézus akkor, a mikor más alkalommal is szemben áll János tanítványaival, vagy a János tanította s véghez vitt dolgokkal: az egyenes bizonyosságtételtől mintegy tartózkodó, anélkül azonban, hogy a sorok között való ítéletmondás hiányoznék beszédéből. Célzok ezzel a *Máté* 9, 14-17, a *Márk* 2, 18-22 és a *Lukács* 5, 33-39 helyekre, amelyeken arról van szó: *miért nem böjtölnek a Jézus tanítványai, holott a Jánoséi sokat böjtölnek?* A kérdést *János tanítványai is és mások is* felteszik s a felelet imé mint a 3 helyen így hangzik:

»Vajjon böjtölhetnek-é a vőlegény ágyasházának fiai, míg velök vagyon a vőlegény? ¹⁾ Eljönnek majd a napok, a mikor elvétetik tőlük a vőlegény és akkor böjtölnek. Senki nem varrja az új posztófoltot az ó posztóhoz, mert az új posztófolt az ó posztót magához szakasztja, és annál nagyobb szakadás lesz . . . És senki nem tölti az új bort ó tömlőkbe, mert az új bor megszakasztja a tömlőket és a bor kifoly s a tömlők is elvesznek, hanem az új bort új tömlőkbe kell tölteni és senki, a ki őt iszik, mindjárt ujat nem kíván inni, mert azt mondja: az ó bor egészségesebb«

Ez a felelet, a melyet a synoptikusokból vettem úgy, hogy az első rész *Mátétól*, a folt hasonlat *Márktól* s a bor hasonlat *Lukácstól* való, akár a kérdésszerű, akár a hasonlat, illetőleg példa-beszédszerű részében kétségen kívül olyan, hogy messzebbmenő bizonyítást tartalmaz, mint ha ezt mondaná Jézus: »az én tanítványaim esznek és isznak, mert nem az fertőzteti meg az embert, a mi a szájon bemegy, hanem a mi kijön«, mert ez kézzel fogható utalás lenne arra, hogy nem a *külső* a fő, hanem a *belső* s annak megnyilatkozása. Am a messzebb menő bizonyosságtétel is ezt tartalmazza s hogy az ó és új világ párhuzamában adja ezt, ezzel arra akar az Ídvezítő súlyt fektetni, hogy az összemérés és összehasonlítás tulajdonképen felesleges, vagy ha mégis összemérik a János és az ő tanítványait, hát ő Jézus, vőlegény, a kinek a földönléte alatt nincs ok böjtölni, szomorkodni, majd lesz rá idő, a mikor ő nem levén az övéivel, a böjtölésnek lesz jelentősége mert különben sem lehet őt és ujat összevegyíteni, a kettő egymást megemésztvén s megsemmisítvén.

Mintha az ilyen kérdezősködésnek felületes s könnyelmű volta arra szolgált volna Jézusnak, hogy a legmélyrehatóbb feleletekkel forduljon a lelkekhez s a nagy igazságokkal megterhelt lelkeknek ne legyen idejük arra, hogy felületes s kicsinyes dolgokkal foglalkozzanak.

Jézus bizonyosságtételeiből tehát annak a személynek képe tükrö-

¹⁾ A parallel helyek így hangzanak: *Máténál*: ez a közölt mondat. *Márknál*: „Avagy böjtölhetnek-é a mennyegzői lakodalmasok, míg velök vagyon a vőlegény? . . .“ *Lukácsnál*: „Avagy mivelhetik-é azt, hogy a vőlegénynek barátai böjtöljenek, míg velek vagyon a vőlegény?“ . . . Lényeges eltérés, nyilvánvaló, hogy nincsen.

zódik vissza Keresztelő Jánost illetőleg, a kinél nagyobb nem volt a próféták között, — nem volt az asszonyoktól születettek között sem, mert hivatása is nagyszerű volt, s mert hivatását kitünően is betöltötte, a mire nem lehetett méltóbb s igazibb pecsét, mint az igazmondását szenvedett *vértanúi halál*, a mely akkor is sokat jelentett, amikor még nem közelített el a mennyeknek országa s még többet akkor, a mikor a Messiás napja ragyogott, de a lelkek nem vették be fényességét s így a sötétségben maradás kizárólag csak önbűnök volt, a melyet korra s viszonyokra nem lehetett s ma sem lehet áthárítani.

Lássuk azért ezt is, mint a prófétai működésnek befejezését, a mely a halálnak sötét képében az igazság dicsőséges diadalát foglalja magában, áldást hintve a Keresztelő János s átkot a vért ontottak emlékezetére.

VIII.

Az a Keresztelő János, aki olyan nagy bátorsággal és igazságszeretettel mondá a hozzá ment farizeusoknak és sadduceusoknak: »Mérgecs kigyóknak nemzetségei . . . Isten a kövekből is támaszthat Ábrahámnak fiaikat . . . « és a Keresztelő János, aki a tudósítások szerint magával az Idvezítővel szemben is bátorságot vett magának tiltakozni az ellen, hogy ő, aki csak vízzel keresztel, aki nem méltó arra, hogy a Jézus sólyáját megoldja, őt megkeresztelje és az a Keresztelő János, aki nyíltan megmondá: immár a fának gyökerére vettetett a fejsze s minden fa, amely rossz gyümölcsöt terem, kivágattatik s a tűzre vettetik; kétségen kívül hivatott volt arra, hogy a legnagyobb földi hatalmassággal is szembezálljon, annak is elmondja, a mi a szívéen fekszik, a mi a leplezetlen igazság.

Szembe is szállt, el is mondta, meg is mondta. Szembe szállt *Herodessel*, a negyedes fejedelemmel, a ki a tudósítások szerint *Herodiással*, az ő atyafiának Filipnek a feleségével élt együtt, a mely életre ezt mondotta Keresztelő János: *ezt nem szabad élni!*

Negyedes fejedelem és egy egyszerű próféta! Két ellentétes hatalom. Amaz földi, anyagi, emez lelki, szellemi! Kinek lehet győzni a harcban, ki húzza a rövidebbet?

Lássuk rendszeresen: a fogságba jutást, a lefejeztetést, mint Keresztelő János életének utolsó mozzanatait.

A fogságba jutásról a feljegyzések így szólnak:

Mikor Jézus a megkísértetésen átesett s *mikor meghallotta, hogy János fogságba jutott*: ¹⁾ *megettére Galileába* (Máté 4, 12).

Ezt írja Márk is az 1, 14-ben eként: »*a János fogságba jutása után elment Jézus Galileába . . .*« ²⁾ Lukács a 3, 20-ban

¹⁾ Az eredeti szöveg ez: »ὅτι Ἰωάννης παρεδόθη.«

²⁾ A görög szöveg szerint: »Μετά δὲ τὸ παραδοθῆναι τὸν Ἰωάννην...«

emliti, hogy Heródes azt is megcselekedé, hogy *Jánost tömlöcbe veté.*¹⁾ *Jánosnál* pedig ezt a nemleges feljegyzést találjuk 3, 23-24-ben: keresztel vala János is Enonban, Sálím mellett, mert ott sok viz vala s *még nem vettetett vala a tömlöcbe . . .* A mely feljegyzés a keresztelési jelenet utánról való.

Egyező tehát a tudósítás, hogy Keresztelő János fogságba jutott, tömlöcbe vettetett, még pedig *Heródes* a negyedes fejedelem veti fogságra.

Ki ez a Heródes?

Nagy Heródesnek egyik fia, a kit Marthace szült s akinek Galilea és Perea volt birtoka, míg *Filep* Trachonitis *Archelaus* pedig Judea, Idumea és Samaria felett volt uralkodott.

A mellékneve: *Antipás* mint történeti mellékneve, — a Luk. 13, 32 szerint pedig *róka.*²⁾ Tehát *Heródes Antipás* galileai és pereai negyedes fejedelem, a kinek a felesége Aretas arab királynak a leánya volt. Ámde Heródes Antipásnak az érzéki szerelme nem volt kielégített az arab királyleány által, hanem felgerjedt szerelme egy más nő iránt, a ki rokonságban állt vele, a kivel tehát semmikép sem lett volna szabad viszonyt kötnie, de viszonyt kötött s a törvényes feleséget túrvén: a rokon nőt tartotta maga mellett, azzal élt, azt szerette, az volt a kedves előtte.

Ki volt ez a nő?

Egyetértően nevezik a tudósítások e néven:

Heródiás, a kinek származását illetőleg Josephus azt írja az „*Antiquitates*“ 17-ik könyvének 1-ső fejezetében, hogy Nagy Heródes Aristobulus nevű fiának volt a leánya, tehát Heródes Antipásnak unokahúga. Ezt a Heródiást a nagytya: Nagy Heródes, azzal a fiával vétette el, végrendeleti intézkedése folytán, a kit Simon főpappnak a leánya: Marianne szült, a kit nyilván kiteszőleg: *Filepnek* neveznek *Máté* a 14, 3-ban, *Márk* a 6, 17-ben és *Lukács* a 3, 19-ben. Ez adatok szerint kétségbevonhatlan tény, hogy Heródiás, a Nagy Heródes unokája. Nagy Heródesnek Mariannétól született *Filep* nevű fia felesége volt s *Filep* és *Heródiás* leánya volt a táncáról híressé vált *Salome*, a kinek nevét Josephus után ismerjük. Jól megjegyzendő e ponton, hogy a Heródiás férje: *Filep*, nem azonos Nagy Heródesnek azzal a másik *Filep* fiával, aki Trachonitis, Batanea, Panias és Gaulanitis felett volt negyedes fejedelem, a mint előbb említettem volt. Hogy pedig Nagy Heródesnek két *Filep* nevű fia is volt, azon egyáltalán nincs mit

¹⁾ Eredetiben így van: „κατέκλεισε τὸν Ἰωάννην ἐν τῇ φυλακῇ . . .“

²⁾ „ἀλώπηξ“. Ezt a melléknevet maga Jézus használja Heródes Antipásra abból az alkalomból, hogy a farizeusok közül némelyek ezt mondták neki: menj el, mert Heródes meg akar téged ölni (Luk. 13, 31) s erre a tanácsra, vagy inkább hivatásra, szól Jézus eképen: „Elmenvén mondjátok meg annak a rókáknak (τῆ ἀλώπεκι ταύτῃ) imé ördögöket úzók“ stb.

csodálkozni, hiszen volt két másik fia is, akiknek Antipater volt a nevök. Különböztetések épen a mellékneveken fordultak meg, s a mellékneveknek pedig az anyai származás volt az alapja, a mely a Heródiás férjénél *Mariannétól való Herodes Filep* nevet létesít.

Ez a Mariannétól származott Herodes Filep akkor, a mikor testvérei: Filep, Antipas és Archelaus negyedes fejedelmek lettek, magánemberként élt feleségével Herodiással, a kivel Herodes Antipas, Josephus feljegyzése szerint, (Antiqu. 18. könyv. 5. fej.) akkor lépett közelebbi ismeretségbe, amikor egy alkalommal Rómába utazott s ez utazáskor megkedvelte, megszerette őt s magához vette, feleségül vette, miután az Aretas arab király leányát, mint előbbi törvényes feleségét, haza küldte atyjához, Aretashoz.

A viszony tehát Heródes Antipas és Heródiás között, a melyre Keresztelő János ezt mondja Herodesnek: »nem szabad néked elvenned a te atyádfiának feleségét«, nem volt más, mint annak a parancsnak áthágása, a mely a Mózes III-ik könyvének 18. r. 16. v.-ben, s a 20-ik rész 21-ik versében foglal helyet, t. i.: »a bátya feleségének szemérmét« nem szabad felfedezni s »valaki az ő bátyjának feleségét elveendi, utálatos dolog az; az ő bátyjának szemérmét fedezte fel, magzatok nélkül meghaljanak.«

Vérfertőzés volt e viszony, utálatos dolog az Úr előtt s a próféta igazságot szerető lelke, tisztaságot követelő erkölcsi felfogása nem hagyhatta szó nélkül. Hogy hol tette szóvá, mikor tette szóvá: nem tudjuk; mert a tudósítások csak annyit jegyeznek fel, hogy Heródes megfogatta, megkötöztette, tömlőcbe vetette Heródiásért, a Filepnek, az ő atyafiának feleségeért, mert ezt mondja vala néki: »nem szabad néked azzal élned.« (Máté 14. 3-4). Minden bizonnyal valahol a nép előtt mondotta Keresztelő János a maga ítéletét, a mely tudomására jutott Heródesnek s elfogatta az igazmondásért, mint a hogy ma is elfogatják azokat, akik a hatalomnak nem tetsző véleményét nyilvánítanak.

Volt-e oka Keresztelő Jánosnak elítélőleg nyilatkozni? . . . E kérdést csak azért vetjük fel, mert sokan így gondolkoznak, hogy a mint a sokaság csak titkon becsmérelte a Heródesek gyalázatosságait, úgy Keresztelő János is megelégedhetett volna a bizalmas nyilatkozattal. Ez a felfogás sértő annak a prófétának személyére nézve, a ki szembeszállt az egész korrallal, a melyben élt s a mely korban a Heródesek ellen nyilatkozni a legfőbb kötelesség volt. Csak titokban, négy szem közt ítélni s mondani igazságot nem a Keresztelő Jánosok dolga!

S kinek volt oka a bosszúállásra, a gyűlöltre, a vérontásra, Heródes Antipásnak-e, vagy pedig Heródiásnak? Ez a kérdés már fontosabb, mert az evangéliomi tudósításokból mindkét egyénnek, t. i. Heródesnek is és Heródiásnak is a bosszúállási törekvése is nyilván kitűnik.

Ugyanis *Máté* idézett helyéből Heródes bosszúállásra irányuló törekvése olvasható ki, ellenben magának a fejtételnek kívánása *Máténál* is, *Márknál* is a Heródiás gonosz lelkének gyümölcse s e mellett *Márknál* a 6, ¹⁹-ben ez is olvasható: „ólálkodik vala Heródiás János után és igyekezik vala őt megölni“ — a mi azt bizonyítja, hogy az asszonynak volt mindenek fölött az a törekvése, hogy az igazság embere elvesszen. Sőt e ponton még az is szembeötlik, hogy Heródes Antipás *félt a prófétától*, mert a *Márk* 6, ⁶⁰-ban ezt olvassuk: „*Ἡρώδης ἐφοβείτο τὸν Ἰωάννην, εἰδὼς, αὐτὸν ἄνδρα δίκαιον καὶ ἅγιον καὶ συνετήρει αὐτόν. Καὶ ἀκούσας αὐτοῦ, πολλὰ ἐποίει καὶ ἠδέως αὐτοῦ ἤκουε,*“ de a mely félelem mellett nincs ott a föltétlen harag s gyűlölet is, hiszen *örömet* is hallgatta, sőt némely dolgot egyenesen a János intésére cselekedett.

A fejedelem tehát talán nem is akarta a próféta halálát, a minek bizonyossága az is, hogy a fejtétel kéréskor „igen megszomorodott vala“ (*Márk* 6, ²⁶) s csak azért egyezett bele, mert „megesküdött“ s mert a vendégségben jelenlévők előtt nem akarta „megvetni“ Salome kérését. Olyan két ok ez, a mely bizonyos körülmények között mentség is lehetne, ha a *vér* átkot nem kiáltana annak fejére, akinek hatalma volt az ártatlant megöletni!

De lássuk magát a nagy tragédiát, a melyben az igazság bajnokának feje gurul le törzsökéről a parancsszóra munkálkodó hóhér keze által.

Mindkét leírást adom teljességében, a mint *Máté* és *Márk* írásában olvasható, még pedig egymás mellé állított alakban, hogy az olvasó a különbséget hadd lássa s a megegyezésből hadd állapítsa meg a szomorú s véres történet igazságát, a mely *Macherus* várában folyt le *Pereában*, amely várat még Nagy Heródes erősített meg, aztán *Cäcilius Bassus* rontott le s most nem egyéb, mint rom *Kallirhoe* és *Arnon* között 1158 méter magasságban a holt-tenger színe felett.

A tragédia leírása imé így van, még pedig az eredeti szövegben:

Máté 14. rész.

6. Γενεσιῶν δὲ ἀγομένων τοῦ Ἡρώδου, ὠχρήσατο ἡ θυγάτηρ τῆς Ἡρωδιάδος ἐν τῷ μέσῳ καὶ ἤρесе τῷ Ἡρώδῃ.

7. ὅθεν μεθ' ὄρκου ὡμολόγησεν αὐτῇ δοῦναι ὃ ἔαν αἰτήσῃται.

8. Ἡ δὲ, προβιβασθεῖσα ἐπὶ τῆς μητρὸς αὐτῆς, λέος μοι, φησὶν, ὠδε ἐπὶ πίνακι τῆν κεφαλὴν Ἰωάννου τοῦ βαπτιστοῦ.

Márk 6. rész.

21. γενομένης ἡμέρας εὐκαιρον, ὅτι Ἡρώδης τοῖς γενεαίσις αὐτοῦ δειλνον ἐποίει τοῖς μεγιστάσιν αὐτοῦ καὶ τοῖς χιλιάρχοις καὶ τοῖς πρώτοις τῆς Γαλιλαίας,

22. καὶ εἰσελθοῖσης τῆς θυγατρὸς αὐτῆς τῆς Ἡρωδιάδος, καὶ ὀρχισαμένης, καὶ ἀρεσάσης τῷ Ἡρώδῃ καὶ τοῖς συνανακειμένοις,

9. καὶ ἐλπύθη ὁ βασιλεὺς, διὰ δὲ τοὺς ὄρκους καὶ τοὺς συναγακκίμενους ἐκέλευσε δοθῆναι.

10. καὶ πέμψας ἀπεκεφάλισε τὸν Ἰωάννην ἐν τῇ φυλακῇ.

11. καὶ ἰνέχθη ἡ κεφαλὴ αὐτοῦ ἐπὶ πίνακι, καὶ ἐδόθη τῷ κορασίῳ καὶ ἔνεγκε τῇ μητρὶ αὐτῆς.

12. καὶ προσελθόντες οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ἴραν τὸ σῶμα, καὶ ἔθαψαν αὐτὸ καὶ ἐλθότες ἀπήγειλαν τῷ Ἰησοῦ.

εἶπεν ὁ βασιλεὺς τῷ κορασίῳ, Αἰτήσόν με ὃ ἐὰν θελήσῃς, καὶ δώσω σοι.

23. καὶ ὤμοσεν αὐτῇ, Ὅτι ὃ ἐὰν με αἰτάσῃς, δώρω σοι, ἕως ἡμίσεως τῆς βασιλείας μου.

24. Ἡ δὲ ἐξεληθούσα εἶπε τῇ μητρὶ αὐτῆς, Τί αἰτήσομαι; ἡ δὲ εἶπε, Τὴν κεφαλὴν Ἰωάννου τοῦ βαπτιστοῦ.

25. καὶ εἰσελθοῦσα εὐθέως μετὰ σπουδῆς πρὸς τὸν βασιλέα, ἤτήσατο λέγουσα, Θέλω ἵνα μοι δῶς ἑξαυτῆς ἐπὶ πίνακι τὴν κεφαλὴν Ἰωάννου τοῦ βαπτιστοῦ.

26. καὶ περίλυπος γενόμενος ὁ βασιλεὺς, διὰ τοὺς ὄρκους καὶ τοὺς συναγακκίμενους οὐκ ἠθέλησεν αὐτὴν ἀθετῆσαι.

27. καὶ εὐθέως ἀποστείλας ὁ βασιλεὺς σπεκουλάτωρα ἐπέταξεν ἐνεχθῆναι τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ.

28. ὁ δὲ ἀπελθὼν ἀπεκεφάλισεν αὐτὸν ἐν τῇ φυλακῇ καὶ ἔνεγκε τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ ἐπὶ πίνακι, καὶ ἔδωκεν αὐτὴν τῷ κορασίῳ καὶ τὸ κοράσιον ἔδωκεν αὐτὴν τῇ μητρὶ αὐτῆς.

29. καὶ ἀκούσαντες οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ἦλθον, καὶ ἴραν τὸ πτώμα αὐτοῦ, καὶ ἔθηκαν αὐτὸ ἐν μνημείῳ.

Magyar fordításban pedig így hangzik e szöveg:

6. Mikor Heródesnek születése napját tartották: a Heródiás leánya táncolt előttük és Heródesnek tetszett.

7. úgy, hogy esküvel ígérte: mindent megad neki, amit kér.

8. A leány pedig anyja tanácsára ezt mondá: hozasd ide nekem egy tálban a Keresztelő János fejét.

9. És elszomorodott a király,

21. Alkalmas időben, a mikor Herodes születés napján vacsorát adott főembereinek, tisztjeinek és Galilea első embereinek:

22. imé belépett ama Heródiás leánya és táncolván: tetszett Heródesnek és az ünnepelőknek s a király így szólt a leánynak: Kérj tőlem, amit akarsz, és én megadom neked.

23. Sőt meg is esküdött neki:

de mert megesküdt s mert ünneplők voltak: parancsolá, hogy hozzák elő.

10. És elküldvén: lefejezték Jánost a börtönben.

11. v. és előhozta fejét egy tálban, odaadták a leánynak s ő átnyújtá anyjának.

12. A János tanítványai pedig eljövén, elvívék testét, eltemették azt s elmenvén, tudtára adták Jézusnak.

Bármit kérsz is, megadom neked, ha mindjárt országom felét is.

24. A leány pedig kimenvén, mondá anyjának: Mit kérjek? Anyja pedig mondá: A Keresztelő János fejét!

25. És a leány rögtön sietve bement a királyhoz, kérte, mondván: Azt akarom, hogy mindjárt hozasd el egy tálban a Keresztelő János fejét.

26. És a király igen szomorú lett, de mert megesküdt s mert ünneplők voltak jelen: nem akarta a leányt megvetni.

27. És a király rögtön elküldvén a hóhért, parancsolta, hogy hozza el János fejét. Az azért elmenvén, lefejezte Jánost a tömlöcben.

28. És elhozta a János fejét egy tálban, adta azt a leánynak s a leány átnyújtotta anyjának.

29. És a János tanítványai meghallván ezt, elmentek és elvitték a János testét és eltemették koporsóba.

Egyszerű, keresetlen, de tiszta és világos előadás mindkettő, amelyek egyöntetűen tárják fel azt az óriási erkölcsi súlyedést, amelyben a kornak szereplő emberei fetrengtek, mint romlottsággal megverték. S a megegyezés ereje sokkal nagyobb, mint az itt-ott jelentkező eltérés a szavakban és kifejezésekben, amely eltérésnek sem a dolog lényegére, sem a történeti igazságra, sem az egész eseménynek lefolyására s végbemenésére nincs semmimérvő befolyása.

De mégis! Van egy pont, amelynél nem is a két szöveg között, hanem a Josephus tudósítása s a két szöveg előadása között van *lényegbeli* eltérés. Az eltérés a *Máté* 14, 16 és a *Márk* 6, 28-ban levő „*χορασιον*“ szónak a jelentése s a Josephus *Antiquitates* című iratának 18 könyvében foglalt amaz előadás között van, amely szerint *Salome* vagy *férjes* vagy már *özvegy nő* volt, holott a „*χορασιον*“ = ifjú leány. E lényeges eltérésre, való útalásom azt célozza, hogy a Josephus állításának igazsága esetén: *az anya és leány egy húron pendülök* s a leánynak „*sietős*“ mene-

tele az anyai parancs után, a mohó vágyat jelenti, amely a két néember erkölcsi rosszaságának vérszomjúhozásában nyilatkozott meg. Anya és leány egyaránt gonosz s a női szörnyetegek örök példái, akikkel úgy számolunk le, mint a bocsánatot soha nem nyerőkkel. Ha pedig az evangéliomi előadások az igazak s *Salome* ifjú leány vala: mintha részvét is támadna lelkünkben a szerencsétlen leány iránt, akit az anyaiszívnek gonoszsága ily irtózatossá bűnbe vitt bele! . . . S mintha menteni is tudnók a gyáva, afélénk, a gyöngye leányt, aki a parancsnak hódol, talán szíve ellenére . . .

Ez azonban már lélektani elmélkedés és kutatgatás, amelynek szélesebb teret engedni talán időszerű is, amikor az ú. n. *Salome kérdés* imé napirenden van a Wilde-féle „*Salome*“¹⁾ című színmű nyomán, s midőn, amint egy magyar író — Szini Gyula — mondja: „a judaeai hercegisasszony“ ihletést adva „Flaubert, Massenet, Aubrey Beardsley, Strausz és Klinger“-nek, valósággal „második renaissance-át ünnepli a modern művészetben.“

Ám a csábításnak a kor, illetőleg *időszerű* kérdés tárgyalásába belemenni, nem leszek rabjává, meglegszem csupán annyival, hogy a *felelősséget* saját erkölcsi felfogásom szerint állapítom meg, amely *Heródes Antipast, Heródiást és Salomé*t egyenlően osztogatja az igazság prófétájának vértanúi halálra juttatásában, nem engedvén megtévesztetni magamat sem azzal, hogy Heródes gyöngye, félénk s ingadozó vala — Josephus —, — sem azzal, hogy Heródiást az evangyélisták menthetetlennek tüntetik fel, — sem azzal, hogy Salome csak parancsnak engedelmeskedett. A történeti tény Heródes Antipas, Heródiás és Salome nevéhez fűződik s a felelősség fokozatos megállapítása az erkölcsi ítélőszék előtt nem olyan jelentős, mint a világi bíróság körében. A szomorú, a komor valóság az, hogy ez a három történeti személy ölte, ölette meg az igazság prófétáját s e három személyhez társulnak az idők folyamán többé-kevésbé mindazok, akik az igazságnak ellenségei, akik az igazság keresést is gyűlölik s az erkölcsi tisztaságnak és meggyőződésnek mindenképen útját állják, akik követelnek dobálják meg s hamis itélettel ítélik meg a nekik nem tetsző véleményt nyilvánítókat s így támasztják fel az átok alatt nyugvó Heródeseket, Heródiásokat és Salomekat, hogy mindnyájukat ismét átok temesse el az igazság országának bekövetkezésekor. Mert a prófétákat, az igazság barátait s bátor hirdetőit ma is csöndben, titokban temetik el, mint Keresztelő Jánost az ő tanítványai s halálának hírére az igazság fényes napja is mintha más futást kezdene, mint a Krisztus elment a *pusztába magánosan* . . . (Máté 14, 13.) De aztán jön a jobb idő, a kedvezőbb alakulás és az agyonkövezettek épen a Heródesek előtt lesznek feltámadottakká s azokat fogják félelemmel elteltekké tenni az igazság dicsőségére s örök diadalára.

* * *

¹⁾ Múltó a mélyebb boncolásra az *erkölcs* szempontjából is.

A machérusi várban lefolyt véres eseménnyel befejeződött a Keresztelő János földi pályafutása. Levágott fő a pont az élet-határon s megdicsőített személy, Krisztus által felmagasztalt próféta alakja tündöklék felénk a multnak messze távolából.

Az utolsó próféta ajkai is elnémultak, de az igazság nem halt meg vele, sőt épen az általa tört úton, egyengetett ösvényen haladt s a Krisztus örök életet adó igéiben nyilatkozott meg s érvényesül ma is ellenállhatatlanul mindazoknál, akik az igazságot nem öldöklék, hanem magukhoz ölelik. S mert így van: teljes igazságként hirdethetjük a Jézussal: „*nincs nála nagyobb az asszonyoktól születettek között*“ s mert a Jézus nyilatkozata ily magasra helyezi őt, elfogadhatjuk Köhlernek ezt a véleményét, amelyet végső tételként hangoztat Keresztelő Jánosról: „nekünk keresztényeknek a Jézus ítélete nyomán több Keresztelő János, mint próféta; mert a Messiás úttörője s a legszentebb hivatás betöltője mindazok között, akik az Istennek szolgái voltak őt megelőzőleg is. Keresztelő János ránk nézve ma is az Urnak útegyengetője, bűnbánat-prédikátor, akinek komoly beszéde ma is mindenkor megrázza szívünket s ő a példánykép a szigorú önmegtartóztatásban s a megvesztegethetlen, hajthatatlan szilárdságban. De egyszersmind ő az intő példa arra is, hogy aki a legkisebb az Istenországában, az is nagyobb ő nála“,¹⁾ mert aki a Krisztusnak csak úttörője, ösvény egyengetője s *nem jár nyomában* . . . az nincs az Istennek országában!

Vonzó személy, tiszteletreméltó történeti alak, akinek emléket az igazság örökzöld koszorúja ékesíti s csak a Krisztus követésének hiánya látszik rajta, de e hiánnyal az igaz próféta, az igaz Keresztelő János!

Dr. Tüdös István.

¹⁾ i. m. 179.

A pietismus paedagogikája.

— Kiváló tekintettel a magyar pietista nevelőkre. —

2. Francke középiskolái.

Franckenak az ő elemi iskolái oly jó hirnevet szereztek, hogy előkelő nemes családok is tőle kértek nevelőket. S mivel nem tudott elég házi tanítót adni, azért azt tanácsolta a szülőeknek, hogy küldjék gyermekeiket hozzá Glauchába s ő majd gondoskodik fiatal nevelőkről, akik a mellett hogy tanulnak, egyszersmind tanítani is fognak az ő utasítása szerint. Az előkelő, nemes ifjak nagy számmal gyülekeztek Francke köré. Eleinte magán családoknál voltak elhelyezve ötével-hatával, egy-egy theologus felügyelete alatt, 1700-ben az árvaházban kaptak helyet, 1713-ban pedig külön helyiség épült számukra. Így keletkezett 1695 óta a *paedagogium*, mint nemes és vagyonos ifjak nevelőintézete bennlakással egybekötve. Ez intézetnek a porosz király, I. Frigyes 1702-ben külön szabadalmat s *paedagogium* regium nevet adott. Ebben a tanítás a mai középiskolainak volt megfelelő, a gyermekeket rendszerint 10 éves korukban hozták ide. A *paedagogium* első inspectora Freylinghausen volt, Francke jobbkeze s 1715 óta veje. Francke e nevelő intézettel a németektől annyira kedvelt nemesi iskolákat (Ritterakademie) akarta pótolni és részben utánozni. Kiváló gondot fordítottak a francia nyelvre és az előkelők körében otthonos illemszabályokra. Az intézetnek igen jó hirneve volt. Jeles növendékei között ott volt *Zinzendorf* gróf is. S az egész vállalat jól jövedelmezett. A gróf urfiak tandijaiból elég fedezet került a szegény árvák és koldus gyermekek eltartására is.

Másik középiskolája volt Franckenak a *latin iskola*, párhuzamos intézet a *paedagogium* mellett, polgári családok fiai és az árvaház tehetségesebb növendékei számára. Voltak ugyanis polgári családok is, kik fiaikat az elemiek elvégzése után tovább taníttatni és a tudományos pályára szerették volna előkészíttetni. Ezek számára alapítá Francke 1699 a latin iskolát. Paedagogiai szempontból nem helyeselhetjük, hogy a tanulókat vagyoni és társadalmi állásuk szerint így elkülönítették. Elvileg Francke sem helyeselte. De számolnia kellett korának előíté-

leteivel. Tudta jól, hogy az a német gróf és főnemes nem szívesen adja gyermekét egyszerű polgárok, iparosok, kereskedők fiai, vagy éppen árvaházi növendékek közé. Látta a példát, hogy a jezsuiták mily vonzerőt gyakorolnak a hiúságnak hizelgő nemesi konviktusaikkal. (És vajjon a felvilágosult, szabadelvű XX. század is nem találta-e itt épségben a gazdagok és nemesek külön nevelőintézeteit.) Tehát neki is engednie kellett. Külsőleg külön választotta a magasabb körök gyermekeit, jobb szállást, jobb ebédet kaptak kellő pénzért; de azok is ugyanazon iskolai törvények alatt állottak, a tanító, mikor tanított, nem ismert urat és junkert, igazi keresztyén szellem uralkodott a paedagogiumban is és naponként hallották: mindnyájan egy vagytok a Jézus Krisztusban. Az oly szülők, kik az iskolai törvények alól való kivételt kívántak, maga Francke kérte, hogy ne vigyék hozzá gyermekeiket.

E polgári latin középiskolának is sok volt a növendéke. 1706-ban már 22 tanító nevelt benne 219 növendéket. Az árvaházi főépület elkészülte után e latin iskolát ennek első emeletén helyezték el és mai nap is ott van. (Die Franckeschen Stiftungen Halle 1901. 7. l.). Igen korán rendezett be Francke e polgári gymnasium mellett is internatust, melyben egyszerűbb volt a szállás és ételmezés, mint a paedagogiumban, de a díjak is méréseltek. A tanulmányi rendszer, a tantárgyak és a tanmód ugyanaz volt, mint a paedagogiumban. Csupán a francia nyelv tanítása maradt el és egyes mechanicus foglalkozások, melyeknek költséges volta sem engedte már, hogy szegény ifjak is részt vegyenek bennök.

A *reáliskola* csak tervezetben volt meg Francke középiskolái között. Ilyent még az ő bámulatos alkotó szelleme sem tudott külön intézet alakjában létesíteni. De 1698. évi értesítője (Entwurf der gesammten Anstalten) szerint tervezett valamely a mai reáliskolához hasonlítható intézetet is. Az 5-ik pont így szól róla: „Egy külön paedagogium oly gyermekek számára, akiket csak írásra, számolásra, latinra, franciára és gazdálkodásra oktunk és akik a studiumot nem folytatják, hanem előkelő urak szolgálatára, titkári állásra, kereskedésre, jószágigazgatásra és más hasznos mesterségekre fognak alkalmaztatni.“

Már az a kor, melyben Francke élt. sükségképen a reáliskola gondolatára vezetett. Közvetlen előtte Comenius egyengette hozzá az utat. A XVII. század utolsó és a XVIII. század első évtizedei éppen úgy a találmányok és felfedezések korának nevezhetők, mint a XIX. század. E korban éltek Newton, Bayle, Harvey, Leibnitz, Glauber, Brand, Stahl stb. Csillagvizsgáló tornyok épültek, vegyészettel (még a régi divatu alchymiával is) foglalkoztak, egyszerű polgárok is üres óráikban physikai kísérletekben kerestek hasznos szórakozást. Nagyobbsterü iparvállalatok, takarékpénztárak, bankok keletkeztek. Tudományos egyleteket és folyó-

iratokat alapítottak. 1682-ben indult meg az *Acta Eruditorum*, melyben a tudomány legujabb vívmányait tették közzé. A nagy elméket elfogta a felfedezések vágya és szakkörükön kívül eső dolgokkal is kísérleteztek. Így pl. Leibnitz egy számoló gépet fedezett fel s a hajózást és a zsebórákat is tökéletesíteni akarta. (Schmidt, i. m. III. 495.)

Ez az irányzat, mely a tudományt így közvetlenül az élet szolgálatába állította, otthonos volt a hallei egyetemen is. Itt működtek: *Stahl*, a kitünő vegyész *Hoffmann*, a jeles orvos. Keresett férfiú volt *Richter*, az árvaház orvosa is. Francke ezekkel közvetlen érintkezésben, másokkal pedig, mint pl. a jeles *Tschirhausen* matematikussal, a gyújtó tükör felfedezőjével levelezésben állott. Így nem esetleges dolog az, hogy intézetében a reális tárgyakra kiváló gondot fordított, sőt oly tanintézetre is gondolt, mely közvetlen a gyakorlati élet szolgálatában álljon.

Vitás Franckenek a nála hat évvel ifjabb, hallei születésű *Semler* Kristófhoz, az első reáliskola alapítójához való viszonya. Kramer, az újabb árvaházi igazgatók egyike (1853—1878), Francke jeles életírója, azt állítja, hogy a két egykorú és egy helyen működő paedagogus között szorosabb összeköttetés nem volt. Ez azonban hihetetlen. *Semler* szintén tanított a hallei egyetemen, egy ideig Francke iskoláiban inspector volt, majd hallei lelkész, aki még Francke életében készítette az árvaház birtokában levő astronomiai modelleket. *Semler* már 1706. készíté el egy reáliskola tervét és „non scholae sed vitae discendum” jelszóval meg is nyitotta Halleban 1739 a tőle elsőben így nevezett reáliskolát. Kétségtelen, hogy reá. mint árvaházi inspectorra (1699-ben) s a mesternél ifjabb férfiúra Francke nevelési iránya hatással volt. Bizonyítja ezt *Hecker* János példája is, ki szintén Francke intézeteiből került ki s mint berlini lelkész előbb ingyenes iskolát, 1746 pedig a második, nagyobb jelentőségre jutott reáliskolát alapította, mely királyi megerősítéssel működött. Így a reáliskola keletkezése nem esetlegesen esik össze a pietismus korával, hanem annak első alapítói valósággal Francke és a hallei iskoláknak befolyása alatt állottak s a pietismus méltán sorozhatja érdemei közé a reáliskola megalapítását is.

Az alakulás külső története után lássuk már most Francke középiskoláinak belső szervezetét is. Kifejezett, feladata volt a paedagogiumnak és a latin iskolának is, hogy az ifjakat 1. igaz kegyességre, 2. a szükséges tudományokra, 3. a szónoklatban való jártasságra és 4. a külső illedelmi szokásokra nevelje, mert ezektől függ az ifjuságnak ideig és örökké tartó boldogsága. E feladatokhoz képest válogatta meg Francke a tantárgyakat és az egész nevelési eljárást.

Különös figyelmet érdemel Franckenek középiskolái *osztályrendszere*. Ebben lényegesen eltér Comeniustól, ki a mai rendszernek vetette meg alapját, midőn a tanulókat életkoruk szerint

sorozta bizonyos számú (hat) osztályba és megszabta mindegyik osztály tananyagát. Francke nem kívánta s nem tartotta célszerűnek, hogy az egykorú tanulók egy osztályban mindnyájan ugyanazon kötelező tantárgyakat tanulják közösen a megszabott terjedelemben. Ő az egyes tantárgyak anyagát nem egymáshoz kötve, hanem egymástól teljesen függetlenül osztotta be fokozatosan a mennyiség és az elsajátítás nehézsége szerint 3—5 u. n. szakosztály csoportba, melyek közül az első, a prima volt a felső, legnehezebb osztály, a többi fokozatosan könnyebb. Ily beosztással az egyes tanuló számára mindegyik tantárgyból annak a szakosztálynak az anyaga volt kijelölve, a melyre őt tehetsége és szorgalma képesítette. Lehető volt tehát, hogy pl. ugyanaz a tanuló, aki vallástanból a prima tananyagot tanulta, számtanból csak a secunda vagy tertia szakosztály növendékei közé tartozott. Legmagasabb osztálya volt a középiskolának a *classis selecta*, mely közvetlenül vezetett át az egyetemre. Azt az úrt akarta Francke ezzel igen bölcsen pótolni, mely a középiskola és az egyetem között mindig, ma is megvan. Tehát a későbbi lyceumnak megfelelő osztály volt ez.

E szakosztályrendszer megkönnyítette a tanítást az által, hogy az egyes tárgyakat egyenlő képzettségű tanulók hallgatták. Előmozdította e rendszer az egyéni tehetségek érvényesülését, a mennyiben a jelesek kedvelt tantárgyaikban gyorsan haladhattak előre a félévi vizsgák és áthelyezések alkalmával. De épen ez az egyoldalú gyors haladás megakadályozta a szellemi erők egyenletes, harmonikus fejlesztését, utját állta az általános műveltség megszerzésének, lehetetlenné tette a tantárgyak közt szükséges kölcsönös vonatkoztatásokat, s elbizakodottá tett egyes tanulókat, kik valamely tárgyból kitűntek, a többieket meg elhanyagolták. Azért a modern paedagogia ezt a szakosztály rendszert nem tehetette magáévá. Ellenkezik ez a középiskola nevelési feladatával. Később a hallei iskolában is elhagyták.

Ily osztály rendszer mellett az árvaházi középiskoláknak következő tantárgyai voltak:

1. *Vallástan*, melyet naponként egy órán négy szakosztályra felosztva tárgyaltak. Az alsó vagyis 4-dik osztály Luther kis kátétját és Freylinghausen „Az üdv rendje“ című kátészerű kis könyvecskéjét; a 3-dik osztály a paedagogium által kiadott hittani kézi könyvecskéből a hitcikkeket tanulta és a kátét ismételte; a 2-ik osztálynak bibliaismertetés volt a tantárgya, az ó- és ujszövetségi könyvek keletkezési történetét, célját, tartalmát, szerzőjét tanulták megismerni; az 1-ső osztály Freylinghausen „Compendium theologiae“ (magyar fordításban kiadta Bél Mátyás, Halle 1713) és „Grundlegung der Theologie“ című kézi könyvei alapján az eddigieket részletesebben és rendszeres egészbe összefoglalva tanulta. A *classis selecta* a különböző hitfelekezetek és eretnokségek történetét és hittani eltéréseit ismerte meg diktálás és magyarázat útján.

Utasítást nyertek arra nézve is, hogy mint verjék vissza az atheisták, deisták és más hitetlen szabadgondolkodók mind jobban szaporodó támadásait. De Spener szellemében itt is azt az intést vették, hogy ne lelki kevélységgel és gyűlölettel, hanem szelidséggel és szeretettel vitakozzanak a tévedőkkel.

A vallásoktatást azzal is kibővitették, hogy a többi tantárgyak körébe is bele vonták. Így a nyelvek tanításánál a bibliát eredeti héber és görög nyelven s latin fordításban is olvasták. A földrajzban Palaestinára kiváló gondot fordítottak. A világtörténetnek pedig egész első felét a szent történetek foglalták le.

A katekizációkban és az isteni tiszteleteken a paedagogium és latin iskola növendékei épen úgy részt vettek, mint az elemi iskolások. Este, reggel szobáikban is áhítatossági órákat tartottak. Ebéd felett vallási tárgyakat vetettek fel előttük s ilyenről beszélgettek. Minden szombaton délután még egy külön paraenetikus órájuk volt, melyet az inspector tartott. Ugyan e napon este pedig énekóra, vallásos előadással, melyet Freylinghausen vezetett, s melyen a gyülekezet tagjai is megjelentek, a mennyre a helyiség engedte. Ez az óra a Spener-féle collegia pietatis utánezatának tekinthető.

A középiskolákban már az akroamatikus közlő tanalakat is használták a vallásoktatásnál mind jobban, de egynegyed órai előadás után nyomban kérdezetéssel kutatta a tanító, hogy mennyit sajátítottak el a tanulók.

2. A nyelvek tanítása.

a) A latin nyelvre naponként 4 órát, tehát e tárgyra szenteltek legtöbb időt. A középiskola Glauchában is igazi latin iskola. Alaptalan egyes neveléstörténet-írók vádja, hogy a pietisták a klasszikus nyelveket elhanyagolták. Csak a népiskolából küszöbölték ki a latint, a mit igen helyesen cselekedtek. Ennek tananyagát eredetileg öt szakosztályba osztották. Később a secunda anyagát ismét két részre választották szét. S mivel a selecta is kiválólag a latin irodalommal foglalkozott, azért összesen 7 osztálya volt a latin nyelvnek.

Francke méltán tiltakozik ama sok helyen még ma is szokásban levő módszer ellen, mely szerint idegen nyelvek tanításánál a nyelvtani szabályokat is az illető idegen nyelven tanulták. Szerinte viszás dolog az, hogy a német fiu a latin nyelvet, melyet még nem ért, latin nyelven sok műkifejezéssel és nehéz meghatározásokkal tele tömött szabályokból tanulja. *Cellarius és Lange* hallei egyetemi tanárok nyelvtanát és szótárait használták.

Főcél volt a folyékony latin előadás élőszóban és írásban, a mint a latin iskolák általában a protestánsoknál és a jezsuitáknál egyaránt erre törekedtek. A fellépő realismus csak lassanként és nehezen tudta a latint szűkebb térre szorítani. A mondott célból szavakat, emlékeztető verseket, phrasisokat tanultak. A rögtönzött és házi stylus gyakorlatokban kifogyhatatlanok voltak.

Cicerot utánozva latin leveleket irtak, verseket is faragtak és disputatiókat tartottak. Sőt megvolt még itt is az a szokás, hogy a tanulóknak latin órákon s máskor is egymással való érintkezésükben latinul kellett beszélniök. A ki e szabály ellen vétett, az zsebpénzéből fél fillér birságot fizetett. De a latin beszéd miatt nem kémkedtek egymásra úgy, mint a jezsuitáknál. A felső osztályokban a tanító már latin nyelven adott elő.

A mi olvasmányaikat illeti, ezek közt a keresztyén latin írókat, különösen Prudentiust nagyon kitüntették. Egyszer Francke távollétében versengés támadt az árvaházi tanítók közt a felett, hogy lehet-e a pogány Cicerót keresztyén iskolákban olvasni vagy nem. De Francke haza érkezve rehabilitálta Cicerót és véget vetett a vitának. Mellette Terentius s különösen a történetírók: Cornelius Nepos, Julius Caesar, Livius, Sallustius, a szónokok közül Quintilianus és több másodrangú latin író is szerepel. Virgiliust és Ovidiust, a kiket Luther nagyra becsült, nem olvasták. Olvastak egy Lipcsében megjelent latin nyelvű hirlapot is, nem a legujabb hírek kedvéért, hanem hogy a mindennapi dolgoknak és az újabb találmányoknak latin neveit is megismerjék s földrajzi és történeti ismereteiket felelevenítsék.

b) A *görög* nyelvet 3 szakosztályba különítve naponként egy órán tanulták. Weller és Girberti nyelvtanát használták. Feltűnő Melanchton grammatikájának a mellőzése. Később maga az árvaház adott ki egy görög nyelvtant. Egyes görög írók mellett főcél volt az újszövetségnek eredeti nyelven való olvasása. Mihelyt a tanulók a görög betűket megismerték, Máté evangéliumát vagy János apostol három levelét olvasták. A tanító szóról-szóra fordított s az osztály utána mondotta. De az így nyert szóbőséget rendszeres nyelvtani ismeretekkel is kiegészítették. A második osztályban már az egész új szöveget olvasták futólagosan. Demosthenes és Plutarchos mellett itt is szerepelnek olvasmányaik között másodrendű görög írók is.

c) A *héber* nyelv nem volt ugyan kötelező a paedagogium-beli nemes ifjakra nézve, de Francke igen melegen ajánlotta ezeknek is. Illő — ugymond — hogy a keresztyének sok más kevésbbé szükséges dolgok mellett ezt is megtanulják és nagy épülésükre fog szolgálni, ha az ó-szöveget eredeti nyelven olvashatják. Hogy a papi pályára készülő ifjaknak tanulniok kellett e nyelvet, az természetes volt. Ezzel is 3 osztályban eleinte napi 2, utóbb heti 2 órában foglalkoztak. A módszer ugyan az volt, mint a görög nyelvnél. A 3-ik osztály a Genesis első négy fejezetét olvasta, a 2-ik osztály Mózes könyveit teljes egészükben, az első osztály egyéb történeti, költői és prófétai könyveket.

d) A *francia* nyelvet csupán a paedagogium növendékei napi 2 órán, a selectát is bele számítva 4 szakosztályban tanulták. A német tanító mellett, ki a nyelvtant adta elő, francia születésű nyelvmesterük is volt, ki társalgási órákat adott és a

helyes hangsúlyozást ismertette meg a tanulókkal. Nagy túlzás és a szent tárgyhoz nem illő eljárás volt, hogy német fiuk francia fordításban is a bibliát olvasták és szent történeteket kellett francia nyelven elmondaniok. Azok a nehézségek, melyeket a nyelv okozott, unottá és ellenszenvenné tették a szent tárgyat is. Olvastak Francke által megválogatott francia szerzőket és francia hírlapokat. A francia levélírásban és szónoklatban is gyakorolták magukat. Tervbe vette Francke az olasz és angol nyelv tanítását is, de ezeket kénytelen volt utóbb elejteni.

e) A *németre*, mint anyanyelvre már nem jutott annyi idő, mint az idegen nyelvekre. De a többi latin iskolákhoz képest mégis nagy volt a haladás e téren is. A pietismus kiváló érdeme, hogy az anyanyelvnek helyet biztosított a középiskolában is. Az előadás nyelve egy-két felsőbb osztályt kivéve német volt. Hetenként egy órában német *leveleket* irtak egy külön könyvecskében közölt minták szerint és később szabadon a tanító által előszóval közölt themáról. A levélírás külső formáira is igen sokat adtak. A helyesírás szabályait két hetenként egy órán az u. n. *orthographicum collegiumban* tanulták. S az anyanyelv tanulására szolgált különösen a *német oratoria* vagy *stylus germanicus* osztálya, melyet egy féléven át heti egy órában végeztek el. Csak azok vehettek ebben részt, akik már földrajzot és történelmet tanultak, mert helyesen mondja Francke, hogy írásműveket készíteni reális ismeretek nélkül nem lehet. Ez osztályban német szónoki beszédek készítésében gyakorolták magukat. A szónoklattan szabályai rövid vázlatos és táblázatos könyvecskébe voltak összefoglalva. A beszédeket részint az osztályban, részint pedig a félévi nyilvános exercitium oratorium alkalmával mondták el. A német költészettel is foglalkoztak s a classis selecta latin költeményeket versben fordított németre. Mind ez mai mérték szerint kevés, de a XVII. század végén, a latin nyelv uralkodása korában igen sok volt a középiskolában.

3. Történeti tárgyak.

a) A *földrajz* tanítása megelőzte a történetét és mindig szemléltetve, térképek használatával történt. Ilübner János hamburgi igazgatónak „Kurze Fragen aus der alten und neuen Geographie“ c. 36 kiadást ért kézi könyvét s ugyanannak „Atlas methodicus“ c. 18 térképből álló gyűjteményét használták. Legnagyobb gondot fordítottak Palaestina és Németország földrajzára s mindig tekintettel voltak a nyomban következő történeti oktatásra is. Az oly országokat, melyek kiváló történeti események színhelyei voltak, a földrajzban is részletesebben tárgyalták. Az ókori földrajzot történeti sorrend szerint adták elő s a mennyi történeti anyagot a bibliából ismertek, azt az illető helyeknél ismételték. Elsőben Egyiptomot, azután a pusztában való vándorlás színhelyét, majd Palaestinat, a 12 törzslakóhelyét, a Palaestina körül fekvő országokat, utóbb az apostolok

missiói utjainak színhelyeit, Kis-Ázsia, Görögország, Itália térképeit ismerték meg. A frigyládát, Jeruzsálemet és a templomot képekkel szemléltetve ismertették meg tüzetesebben. Németországban a politikai beosztást, az egyes kerületek kormányzóit s ezek kapcsán a jelesebb családok genealógiáját is a földrajz kapcsán tanulták megismerni. A tanító német hírlapból érdekesebb részleteket felolvasott s az előforduló helyneveket felkerestette a térképen a tanulókkal. Legfontosabbnak tartotta Francke az egyes országok földrajzánál a határok, folyamok, országrészek ismeretét s csak rövidebben vette azok történeti, politikai, egyházi és természeti viszonyait. Ezzel bizonyos schemát és typicus dispositiókat adott, melyek ma is megállják helyüket (Schiller H. Gesch. der Paedagogik 206. l.). A földrajzra fordított idő azonban kevés volt: egy féléven át naponként egy óra.

b) A *történetre* ugyanannyi időt szenteltek s így nagyon rövidre kellett az anyagot összefoglalni, úgy hogy e tárgy sok helyen csak nevek és számok jegyzékévé zsugorodott össze. Ezt is szemléltetve, képek segítségével tanulták s a térkép mindig kezükben volt, hogy az események színhelyeire nyomban reá mutathassanak. Buno János lüneburgi tanár „Idea historiae universalis“ c. kézi könyvét Francke épen a hozzá adott képek kedvéért használta. E képek 7 ivrétű lapon az emberiség történetét Ádámtól 1670-ig tüntették fel a kiválóbb személyek, épületek és egyéb emlék tárgyak rajzai által századok és évtizedek szerint való csoportosítással. A zsidó nép történetére, a keresztyénség első századaira és a legujabb korra fordítottak legtöbb figyelmet. A középkorai történettanítás Francke szerint csak általános bevezetés akar lenni a részletes történelemhez (historia specialis), melyet az egyetemen fog kiki a szükséghez képest bővebben tanulni.

4. *Mennyiségtan.* A számtant itt is gyakorlati példákkal kezdték, mint a népiskolában. De ezzel nem elégedtek meg. Mindennek az okát is tudatták. Francke különösen kiemeli a mathesis alaki képző erejét. Ez tanítsa meg — úgy mond — a növénydekeket a dolgok felett gondolkodni, hogy kellő alap és bizonyítás nélkül semmit el ne fogadjanak. Ezért használták különösen az eromaticus és heuristicus módszert. A számtannak az életben való hasznát is mindig kiemelték. Megismertették a használatban levő pénznemeket, őr- és súlymértékeket stb. sőt a bibliában említett régi mértékekkel is számoltak. — Színt így tanulták *méréstanból* is a planimetriát, különösen a trigonometriát és a stereometriát. S ezt gyakorlatilag is alkalmazták föld méréseknél. Kézi könyvül Struntzen és Wolff számtanát és Taquet András „Elementa geometriae“ művét használták.

5. A selecta classis külön tárgyai: a *bölcsészet, jog és orvostudomány.* Ez az osztály egy évfolyamból állott, betetőzte a középiskolát és közvetlenül vezetett át az egyetemre. Az alsó osztályokban elvégzett anyagot ismételték, kiegészítették, különösen a latin

és német ékesszólásra fordítottak nagy gondot. És voltak új tárgyai is, a fentebbi három. — A *bölcsészetet* ez osztályban heti 6 órán hallgatták oly célból, hogy az egyetemen majd e tárgy se legyen előttük teljesen ismeretlen. Tanulták a bölcsészet történetét, logikát, psychológiát, a philos. terminológiát és az erkölccsant. Mind ezt rövid irott compendiumokból. Francke e tárgynál nagy óvatosságot ajánlott a tanítóknak. A theológiát féltette a philosophiától, mely sokszor többet ront, mint épít. A szabadelvű Thomasiusra és Wolfra gondolt, kik a hallei egyetemen tanítottak. Wolfnak, mint vallásgunyolónak Francketől bevádoltatva 1723-ban királyi rendeletre 24 óra alatt és különbeni kötél által való halálbüntetés terhe alatt kellett a porosz királyság területéről eltávoznia. — A *jogot* heti 4–5 órán egy jártasabb joghallgató adta elő. A római institutiókat és a jogtudomány elemeit vették át Hoppius nyomán. — Az *orvostanba* előbb a jeles árvaházi orvos Richter, később pedig valamely más előre haladottabb orvosnövendék avatta be őket. Az elméleti ismereteket kiegészítette a botanikával és anatómiával való gyakorlati foglalkozás, melyről alább szólunk.

6. *Recreationalis tárgyak*, vagyis üdülésre szánt és az iskolai szabad időben végzett tanulmányok és kézi munkák.

Francke e tárgyakkal mutatta meg, hogy igazán leleményes, praktikus nevelő, aki mesterileg tud különböző célokat, a hasznosat a kellemessel összekötni. Tudta, hogy napi 7 órai ülés után az ifju testének mozgásra, lelkének is üdülésre van szüksége. Rendszeres tornagyakorlatok még nem voltak, a játékot pedig túlszigorú erkölcsi felfogásával hiábavalóságnak, a legjobb esetben is idővesztégetésnek tartotta. Tehát a recreatio vagy relaxatio más módját találta ki. Az ifju mozogjon, de e közben is végezzen valami hasznos munkát. Kiránduláskor botanizáljon, otthon gyakorolja magát valamely hasznos mesterségben, ha máshoz nem ért, vágjon fát; látogassa a természetrajzi és physikai muzeumot, ez is élvezet lesz neki; menjen el egyes nagyobb iparosok műhelyeibe, rajzoljon, zenéljen stb. E hasznosan szórakoztató foglalkozásoknak háromféle u. m. a) természettudományi b) művészi és c) mechanikus csoportját különböztethetjük meg.

a) *Természettudományiak*. Ennek az annyira fontos reáltudománynak Francke a rendes iskolai tanórák keretében nem tudott helyet szorítani; talán épen a miatt nem, mivel a természettudomány szemléltetés, kísérletek nélkül mit sem ér, ily módon pedig azt nem az iskola szűk falai közt, hanem csak a szabadban, vagy legfeljebb alkalmas muzeumi helyiségekben lehet sikerrel tanítani. Ő tehát ilyen módját választotta az oktatásnak.

Nyáron egy orvosnövendék a paedagogiummal kapcsolatban levő *botanikus kertbe*, a közeli erdőbe, vagy más alkalmas helyre vezette a tanulókat. Növénygyűjteményt készítettek, melynek egyes példányait Rehfeld „Hodegus botanikus“ műve szerint jelölték meg német és latin nevekkal.

Volt az iskolákkal kapcsolatban *természetrajzi muzeum* is néprajzi és ritkasági gyűjteménnyel kibővítve (*naturalia et rariora in regno animalium, vegetabilium et mineralium*). 1700-ben már meglehetősen gazdag és tarka volt a gyűjtemény. Nem csak a porosz király, hanem külföldi diákok és az Indiában megfordult missionáriusok is gazdagították. Volt benne egyiptomi mumia, indiai babból készített tubákos szelence, perzsa süveg, török körülmetélő kés, hat hónapos abortus stb. A Halleban megfordult magyar tanulók szintén gazdagították egy-egy tárggyal. Így voltak benne 90. sz. a. Nyitra megyéből Sook helységéből való megkövesült falevelek, 108. sz. a. Besztercebányáról való vörösréz, 139. sz. a. vitriolum Hungaricum és 151. sz. a. nyers magyar gránátok. (Jegyzékét közli Richter i. m. 296 s köv. l.) A természetrajzi szemléletre kézi könyvből merített elemi ismeretekkel készítették elő a növendékeket. A növényeknek és ásványoknak gyógyhatását is kiemelték a tanítók, s az állattan és anatomia kapcsán az egészségügy elemeit is megismertették.

Télen, mikor botanizálni nem lehetett, szintén egy orvos növendék különféle állati testeknek, különösen ebeknek felboncolásával avatta be tanítványait az *anatómiába*. Egy teljes emberi csontváz is állott rendelkezésükre, melynek minden egyes darabját megmagyarázták az egészségre vonatkozó tanácsadásokkal. A kinek kedve volt reá a madarak kitömését is megtanulhatta.

A fiatal emberek tiszte volt ama kor illedelmi szabályai szerint a pecsenyesültek feldarabolása is, a *tranchírozás*. A ritterakadémiákban egész művészetté fejlesztették ezt. Még a theologusoknak is meg kellett tanulniok ezt az ügyességet, hogy mint nevelők erre is taníthassák növendékeiket (Knoke i. m. 52.). Annál kevésbé maradhattak el a kortól a paedagogium nemes ifjai. Fából készült testformákon tanulták meg a metszéseket, majd pedig a természetben is szeleteltek fel különféle sülteteket.

Télen tanulták a *kísérleti természettant* (Experimentalphysik) is. A kísérletek bemutatása a mathematicus tanító tiszte volt, ki Wolf kézi könyvét használta s a hol csak szükség volt reá mutatóványokkal bizonyította a levegőről, tűzről, világosságról, szinekről, vízről és egyes ásványokról szóló physikai tételeket. Külön apparatus physico-mechanicus állott a tanító rendelkezésére s a többféle műszerek közt volt légszivattyú is.

A physikával összekötötték az *astronomiát*. Kellő bevezetés és tájékoztatás után különféle modellek segítségével szemléltették a hold és egyéb égi testek mozgását. Majd a szabadból és utóbb a célra épült observatoriumból vizsgálták az égboltozatot s különösen, mikor alkalom volt reá, az üstökösöket, a nap- és holdfogyatkozásokat.

b) *Művészeti foglalkozások* voltak: a zene, rajz és szépírás. Az *éneken* kívül, amelynek tanításánál a népiskolai módszert követték, a *hangszeres zenében*, a fuvola, hárfa, gamba játékban is

gyakorolták magukat bejáró zenészek vezetése alatt azok, akiknek kedvük volt s külön tandíjat fizettek. Minden hétfőn délután 1—2 óra között nyilvános collegium musicum tartott. — A *rajzolást* egyenes vonalakkal kezdték, csak később tanulták a nehezebb alakokat, pl. az emberi testnek különféle állásokban való lerajzolását. Rézmetszetű mintákról, modellekről és a természet után is rajzoltak. Fokozatosan tanulták az árnyékolást, a távlatot és a színezést. — A *szépirást* geometriai alakokhoz viszonyítva tanították, minden vonást a körre és négyszögre vezettek vissza. Ilyen kimért módon való eljárással elérték azt, hogy az intézetbeli növendékek írása teljesen hasonlított egymáshoz. Ez az ismeretes merev, szögletes írásmód még a XIX. század elején is megvolt az árvaházi iskolákban.

c) *Mechanikus foglalkozások.* Legszokottabb nemeik voltak ezeknek: az esztergályozás, papír lemez munkák és üvegműködés, de a gravirozást és rézmetszést is gyakorolták. Mind e munkáknál hangsúlyozza Francke, hogy nemcsak a kézügyesség, hanem cél egyszersmind a testmozgás is. Tehát e foglalkozások pótolták a testgyakorlatot. — Három műhelyben 30 esztergályozó pad állt a fiuk rendelkezésére, még a betegszobában is volt ilyen a lábadozó tanulók szórakoztatására. A városból járt ki egy esztergályos mester a segédjével s ezek tanították őket, negyedórát töltve egygyel-egygyel. Nem csak fából, hanem elefántcsontból és másféle csontokból való tárgyakat is esztergályoztak. Papírlemezekből mértani figurákat, dobozokat, író eszközöket, utra való gyógyszerári szekrénykéket, optikai szerekhez való kereteket készítettek. Az üvegműködést és csiszolást is fokozatosan tanulták. Kicsinyítő, nagyító, gyújtó és sokszorosító üvegeket, távcsöveket, sötét kamrákat, tükröket készítettek. Az optikai szerek célszerű összeállítása végett a fénytán elemeivel is meg kellett ismerkedniök.

Tapasztalatkörüik kitérítése végett a tanítók vezetése alatt s az illető iparosok engedélyével meglátogatták a nagyobb műhelyeket és ipar telepeket, hol felvilágosítást nyertek a feldolgozott anyagnak beszerzési és elárúási helyeiről stb. A gazdaságból is a földművelésről, kertészetről, állattenyésztésről, erdőszétről, halászatról, serfőzésről stb. amennyit lehetett gyakorlati és szemléleti uton sajátítottak el. A látottakat azután a tanítók otthon és séta közben bővebben is megmagyarázták. A tanítóknak ajánlja Francke Comenius Orbis pictus képes munkáját, hogy ennek menete szerint intézzék kérdéseiket s ebből tanulják meg a tárgyak latin neveit.

E recreationalis tárgyak meghonosításában nagy érdeme van Franckenek, habár ezeknek rendszeres tanításához nem is jutott el. Utasításait nemcsak a philanthropok, hanem a modern paedagogia is követi. Ezekben látjuk, hogy mily közel hozta ő az iskolát az élethez, mily szükségesnek találja a reális tárgyakat s a szemléleti oktatást és mily ügyesen tudta a testgyakorlatot hasznos munkássággal egyesíteni. Nem mondjuk, hogy a testi

nevelésért eleget tett volna, de minden esetre több gondot fordított reá, mint a XVI. és XVII. századbeli latin iskolák.

A felsorolt tárgyakkal a latin iskola és különösen a paedagogium növendékei reggeli 6 órától esti 7 óráig mindig el voltak foglalva. De a fárasztó szellemi munka enyhítésére szolgált a napi négy szabad óra (8—9, 11—12, 1—2, 4—5 óráig). Ezekre estek a recreationalis foglalkozások, melyeket szabadon választhattak meg. Igaz, hogy így a középiskolai tanulók majd soha sem voltak felügyelet és foglalkozás nélkül; igaz, hogy a félévi és nyári hosszabb szünetek sem voltak meg Francke iskoláiban, mert a vizsgálat után félnapos szünettel nyomban következett a mindennapi dolog és az új félév; igaz, hogy Francke még a szülőknek sem akarta megengedni, hogy gyermekeiket csak néhány napra is haza vigyék és így bizonyára kevés szabadságot engedett a már nagykorúság felé közeledő középiskolai ifjaknak: de azért midőn ez eljárását mi sem helyeseljük, mégis szigorunak és túlzottnak tartjuk Richter és Scherer ítéletét, midőn Francke eljárását a jezsuiták folytonos örködésével és gyámkodásával állítják párhuzamba, és kétségbe vonják, hogy Francke kezei alatt szabad, önálló egyéniségek és eredeti tehetségek fejlődhetek volna.

Vizsgálat itt is négy volt évenként, mint a népiskolában, ezek közt kettő nyilvános és ünnepélyes. Ilyenkor az írásbeli dolgozatok, a szépírás próbái, rajzok és mechanikus készítmények a külön specimenekkel közszemlére voltak kitéve. Beszédet, disputatiokat és zenegyakorlatokat is tartottak. Az egyetemi tanárokat és az előkelő városi polgárokat a nagyobb tanulók házról-házra járva külön szóbeli üdvözléssel hívták meg. Az intézetet elhagyó és az egyetemre átlépő selectanusok külön beszéddel vettek búcsút a vizsgálaton, mely valedictio zenével kezdődött és végződött. Ezek és ezekhez hasonló szokások még sokáig megvoltak iskoláinkban s előmozdították a nagy közönségnek a tanügy iránt való érdeklődését s a családok és az iskola közötti érintkezést.

Payr Sándor.

Az egyéniség és a személyiség az Ujtestamentumban.

III.

A Krisztus által való megragadtatásnak nem felel meg Krisztusnak megragadása, Pál apostol még csak törekszik e felé (*διώκω εἰ καὶ καταλάβω* Phil. 3, ¹²) s bár feltételezi a galaták részéről, hogy a keresztyén Krisztust felöltötte (Gal. 3, ²⁷) mégis arra szólítja fel őket, hogy Krisztust öltsek fel s ne viseljék gondját az *ἐπιθυμία*-ra törekvő *σάρξ*-nak u. o. s arról biztosítja őket, hogy vajudik, hogy a galatákban megalakuljon a Krisztus Gal. 4, ¹⁹. Az az egybeolvadás Krisztussal, az a mystikus egység Krisztusban is még csak a jövőnek, a reménynek, a hitnek a tárgya, *εἰ γὰρ συμφυεῖται γεγόναμεν τῇ ὁμοιωμάτι τοῦ θανάτου αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀναστάσεως ἐσόμεθα* R. 6, ⁵. *πιστεύομεν* (tehát még nincsen meg ez tényleg), *ὅτι καὶ σιζήσομεν αὐτῇ* R. 6, ⁸ s ugyancsak a föntidézett helyen nincs az, hogy élnek Krisztusban, hanem csak is *λογίζεσθε ἑαυτοὺς ζῶντας* R. 6, ¹¹.

Igen természetes a Krisztus és *πνεῦμα* synonym voltánál fogva, hogy Pál apostol ugyan ezen gondolatot a *σάρξ* és a *πνεῦμα*-szerű életnek ellentétével is fejezi ki, s nem meglepő, hogy itt is találunk oly helyeket, a melyek a keresztyént úgy tüntetik fel, mint a ki a *σάρξ*-ot szenvedélyeivel és kívánságaival már is felfeszítette Gal. 5, ²⁴ s immár új életet él, él és jár a szellemben, az élet szellemének törvénye szerint, R. 8, ². 6, ¹¹. 13–32. —, úgy hogy élete Istennek gyümölcsözik R. 7, ⁴, hitélete a szeretetben érvényesül Gal. 5, ⁶. — s hogy e szelleméletével bírja az istenfiságot Gal. 3, ²⁶. 4, ⁶ s ezzel az ígért örökséget R. 8, ¹⁷. Gal. 3, ²⁹. 3, ¹⁴. s ez örökségben az üdvöt is II. C. 6, ² R. 11, ¹¹–15. R. 8, ²⁴: — De viszont azon sem lepődünk meg, hogy ugyancsak Pál apostol hívja fel a római hiveket, hogy élve a szellemben, öljék meg a test cselekedeteit R. 8, ¹³ (tehát nem ölték meg), hangsúlyozza, hogy e földi bűnös életben elég, ha mi bennünk a bűn nem uralkodik R. 6, ¹⁴. ha mi a testünk tagjait nem engedjük át a bűnnek R. 6, ¹³–19 hanem mint igaz küzdők a testet öklözzük, edzük, fegyelmezzük, mint a kik a célt el nem értük, még csak versenyezve futunk feléje I. C. 9, ²⁴–27; mint a

kik éppen ezért még mindég bőven részesülünk Krisztus szenvedéseiben II. C. 1,⁵, még mindég Krisztussal szenvedünk R. 8,⁷, folytonosan Krisztus által meghalunk II. C. 4,¹¹. Ezért is életünk még nem a szellemélet teljességének az élete. A szellemnek csakis ἀρραβών-ját II. C. 1,²² 5,⁵ ἀπαρχή-ját R. 8,²³ birjuk, a kik még csak várton-várva sóhajtozzuk a νιοθεσία-t R. 8,²³, s kiknek ép azért is az örökség még csak a jövőben lehet osztályrészünk I. C. 6,⁹ 15,⁵⁰ Gal. 5,²¹. — Életünk jelenben csak a szellemre való vetésnek az élete, a melytől függ a még csak a jövőben beálló aratás az örök életben Gal. 6,⁷⁻⁸. Ezért is üdvünk is, bár elvileg birjuk azt, még csak közeledik felénk R. 13,¹¹, csak reményben birjuk azt R. 8,²⁴. Istennek haragját még csak a jövőben fogjuk elkerülni R. 5,⁹ most azonban félelem és remegés közben fáradozunk, dolgozunk üdvösségünk érdekében Phil. 2,¹²⁻¹³. I. Thess. 5,⁹. —

A σάρξ-nak még létező ereje és másként a szellemnek fogyatékos volta magyarázza meg, hogy mind addig, míg e földön vagyunk, szellemünk nem nyeri el sajátos lényegének megfelelő testét: a δόξα-t, s hogy még csak e földi testünk szétmálásával épül fel az isteni, örök szellem alkotmánya II. C. 5,¹. Addig is arra kell törekednünk, hogy Krisztussal folyton meghalva, e halandó testünkben nyilvánuljon meg Krisztusnak élete II. C. 4,¹¹, hogy Krisztusra szegzett gondolataink által testünk is szent legyen I. C. 7,³⁴ s így testünk is a szent szellem templomává alakuljon át I. C. 6,¹⁹. s így — bár az Ur dicsőségét csak is tükörben szemléljük — mégis már e kép szemléletében fokoként dicsőségből dicsőségre átalakulnak II. C. 3,¹⁸. — II. C. 4,¹⁶.

Földi életünk e szerint nem a tökélynek az élete. Szakitás ugyan a σάρξ-szal, mint olvval, de nem elszakadás a σάρξ-től. A σάρξ nem uralkodik ugyan fölöttünk, de létezik. Életünk csak is törekvés a δόξα felé, pályafutás azon pályadij felé, a melyet Isten tűzött ki mennyei hivatásunkkal Jézus Krisztusban elibénk Phil. 3,¹²⁻¹⁴. — Neki feszülve mintegy üldözőbe vesszük eme δόξα-t (ἐπεκτεινόμενος . . . διώκω Phil. 3,¹⁴) a szellem zsongójének birtokában sóhajtván várjuk az Istenfiúságot, testünknek megváltását R. 8,²³. S e sóhajunk, e váró vágyunk az emberiség szivéből száll felfelé, az Istent éhező lelkünk mélyéből, a mint ezt már Homeros is oly szépen mondta: πάντες δὲ θεῶν γατέουσ' ἀνθρώποι az Istenek felé tárják fel az emberek szájaikat, mint a fészekben tehetetlenül éhező madárcák. S e váró sóhaj — az éhség hatja át Pál apostol szerint az egész természetet is. Ez is fel fog szabadulni, vágyik a mulandóság szolgasága alól, ez is részt akar venni Isten gyermekeinek megdicsőülésével adott szabadságban. Fejét várakozással emeli fel, (ἀποκαρδοχία)

velünk együtt vajúdik s sóhajtva várja (*συνστενάζει και σιωπῶναι*) teljes átalakulását, megdicsőülését — R. 8, 18-23.

Egységes érzelem vonzza az egész természetet, az embert, a keresztyén hívőt Isten felé. Egy *πνεῦμα* hatja át a mindenséget s e véges *πνεῦμα* végre is csak akkor nyugszik meg igazán, ha befogadta az isteni *πνεῦμα*-t s lesz Isten minden mindenkben I. C. 15, 28.

Egységes világkép hatalmas vonásai lépnek elibénk s eltűntetik azt a dualismust, mely a pusztító Saul és az építő Pál alakjában megnyilatkozott, s mely Pál apostol világnézetet már-már az ethikai dualismus veszélyével fenyegette. A mindenséget átható *πνεῦμα* s az ebből felszálló sóhaj s az égből leszálló kegyelem hidálja át a *σάξ* és *πνεῦμα*-nak ellentétes elve által meghatározott, egymással ellenkező világot. Nem két külön ember az ó és az új ember. Az ember egy, csak a meghatározó elv különböző. Az emberben, annak szívében honol a *πνεῦμα* is az érzéki indulatok mellett; s ez a *πνεῦμα* fogékonnyá teszi az embert az isteni *πνεῦμα*, Krisztus iránt a leszálló isteni kegyelem alapján, úgy hogy most a *σοῦς* is felszabadul az érzékiség szolgasága alól s úgy a mint azt láthatlanra irányuló természete is kívánja, szabadon elmélyedhet még Istennek mélységeibe is s a szív, az egész ember az elvileg birt isteni szellem erejében a szeretettel építő hitre és ezzel amaz új életre ébred, a mely már itt a földön is az érzéki világot Isten templomává avatja a mely azonban végső célját még csak a tulnanban, a szellemnek teljesen megfelelő, Isten dicsőítő alakjában, a *δόξα*-ban éri el.

*

Igyekeztünk Pál apostol lelki világába betekinteni, az abban ható erőket lehetőleg saját szavaival megismertetni és pedig az egyéniség és személyiség kérdésének tisztázása céljából.

Láttuk, hogy Pál apostol szerint Éniségünk egységes és állandó székhelye a *szív*. Minden ható ténykedés központja a szív. Minden reánk gyakorolt hatást a szív fogad végre is magába, s minden kihatás végre is a szívből indul ki. Ezért is a szív felelőségünk alanya; a szívben birjuk békénket, nyugalmunkat, üdvünket, tehát összes értékünket; de viszont a szív megkeményedése, eltompulása lelki halálunknak okozója. Üdvünk, kárhozatunk alanya — szívünk.

A szív két ellentétes elvnek hatása alatt áll.

Az egyik földi, érzéki, egyedi, önző, bűnös s ezért mulandó: a másik mennyei, szellemi, egyetemes, szeretetben építő, isteni s ezért örök. — Az egyik földi testünk anyagához, a *σάξ*-hoz kötött s ténykedik mi bennünk születésünkkel egy időben, mint *ψυχή ζῶσα*; a másiknak nincs földi

székhelye, az isteni kegyelem alapján leszáll hozzánk s mi még csak idővel fogadhatjuk magunkba, mint *πνεῦμα ζωοποιούν* (I. C. 15, 45). Először e *σάρξ* elvének hatása alatt állunk, még csak azután kerülhetünk a *πνεῦμα*-nak hatása alá. — A *σάρξ* elvével, mint már is mi bennünk működő kész hatalommal állunk szemben akkor, midőn az isteni *πνεῦμα* kezd még csak reánk hatni. Amaz adott valami, emezt csak idővel szerezhethetjük meg. Mindenki a *σάρξ* hatalmának és így a bűnnek, a mulandóságnak alá van vetve: de nem mindenki jut a *πνεῦμα* birtokába.

Bár mindenki egyformán *ψυχή ζωσα*: mégis a *σάρξ*-ban, mint érzékiben, s így egymástól elkülönülő egyediben benne van a differentialás elve is. A *σάρξ* természetével jár az egyéniesülés. Örököljük ez érzéki testet, mint differentiatat, épp úgy, mint minden élő lény. Az embert közelebb már most a többi élő lényektől a *νοῦς* tehetsége különbözteti meg, mely nem elégszik meg a dolgok ténylegességének megismerésével, mint a mi érzékeink, hanem keresi az érzéki, s minden létező mögött működő okot. A *νοῦς* nem a dolgok létére, hanem azok miéértjére irányul. Ha a *νοῦς*-t a *σάρξ* elve határozza meg: úgy az megakad a véges okokban: s így vallásilag a bálvány imadására, ethikailag az érzékiségnek kultusára jut el. Ismerve az okot — maga is a természet-folyásától függetlenül tételezheti ezt s így maga tételezhet az érzékiség elve által meghatározatva egy mesterséges világ és életrendet, a mely az igazival szemben bolondság és erkölcsi perversitás. — Kiki ez állásponton éppen az érzéki elv meghatározatása folytán önző, csak önmagáért létező, minden mást még Istent és a természetet is csak eszköznek tekintő, magában álló páratlan lény. A *νοῦς* ezzel csak fokozza az érzéki természettel adott differentiatás, egyéniesülés művét. Az egyéniség kiméretlen, rontó sértő alakjában ez állásponton érvényesül; s a bellum contra omnes, a homo homini lupus állapota az állásponton nem az elmélet, hanem a tapasztalat ténye. Ez állásponton végzi az ember mesterkedő értelme segítségével mindazokat a cselekedeteket, melyeket mint bűnösöket, Pál apostol felsorol. Ép az értelem segítségével merülne el az ember állatalatti állapotba, sőt el is pusztulna teljesen, ha nem volna benne eredetileg is egy neme-sebb állag a *πνεῦμα*-ban. Ez érvényesül mint *erkölcsi érzék* lelkiismeretében, ez vonzza felfelé a láthatlanba, a szellem országába, a szellemben való megdicsőülés tulnanába mint *vallási érzék*, s teszi fogékonnyá a felülről leszálló isteni szellem iránt.

Minden ember ezek szerint érzéki természete alapján egészen sajátos egyén, a kiben meg van ugyan a szellemiek iránti érzék — azonban csak is, mint fogékony csira — az érzékiségnek ama kifejlődött hatalma mellett, mely ész- és

erkölcs-, sőt természetellenes szolgálatra használja fel az embereket még inkább differentialáló *νοῦς*-t.

Pál apostol igen természetesen nem részletezi közelebb az ember eredeti állapotában magát az egyéniesülést. Hisz történet-bölcséleti az ő okoskodása (a bölcsélet általánosít), s nem az az érdeke, hogy kimutassa azt, hogy mennyire különbözők már eredetileg az emberek, hanem ellenkezőleg az, hogy mindnyájan kivétel nélkül szorulnak az *egy* üdvözítőre, mert mindnyájan egyformán bűnösök, *σάρξ* természetünk alapján *egy* szervezetet képezünk, mindnyájan egyek vagyunk a *χοϊκός* vagy *πρῶτος ἄνθρωπος*-ban Ádámban, hogy mindnyájan *egy* szervezetet képezhessünk az *ἐπιουράσιος* vagy *ἔσχατος* (I. C. 15, ⁴⁵ stb.) *ἄνθρωπος*-ban, a Krisztusban. Pál apostol nem az első ember teremtése, levése, hanem annak halált okozó bűne, *παράπτωμα*-ja (R. 5. fejezet) és ennek ily irányu tipikus volta (R. 5, ¹⁴) érdekli. Érdekes ezért is, hogy ő az első ember teremtésével ó testamentomi alapon közelebb nem foglalkozik. Az idézett helyeken csak is *ψυχῆ ζῶσα*-t lát az emberben s a *πνεῦμα ζωοποιούν*-t, tehát a sajátos istenit csak is az *ἔσχατος* Ádámmal köti. E helyek alapján tényleg úgy tűnik fel az ember, mintha az csak is a *σάρξ*-nak és közvetlen nem Istennek volna egyformán a mulandóságra, a halálra ítélt teremtménye. A materialismus elmélete a *χοϊκός ἄνθρωπος*, az *ἐκ γῆς χοϊκός*-szal (I. C. 15, ⁴⁷⁻⁴⁸) úgy látszik egészen egyezik. De közelebb vizsgálva a helyeket, s mélyebbre tekintve látjuk azt, hogy e materialismus (anyag, öröklés) Pál apostol elméletének csak is *egy* mozzanata. Az idézett helyeken nem a *χοϊκος*-on fordul meg az okoskodás, hanem a *παράπτωμα*-n. Már pedig a helyes uttól való kitérés, a mellé való lépés, mely bűnhődéssel jár, feltételezi a helyes utnak, a törvénynek ismeretét; feltételezi az emberben a *πνεῦμα*-t, tehát a természeti összefüggés mellett már az első embernél is az istenivel való összefüggést. Már az eredeti ember is az isteni kijelentésnek s így teremtő ténykedésének egy sajátos szerve. — Hogy Pál apostol ezt nemcsak *általában* vallja úgy mint általános természeti kijelentést (R. 1, ¹⁹ stb.), a mely alá az ember általában, sőt még a *πίσις* is tartozik (R. 8, ¹⁹ stb.), hanem vallja azt, mint minden egyes emberre külön-külön vonatkozót: ezt legvilágosabban mutatja Gal. 1, ¹⁵. Már anyja méhében jelölte ki Isten Pál apostol számára sajátos hivatását, életének célgondolatát — (*ὁ ἀγορίσας με ἐκ κοιλίας μητρός μου καί κατέσας* stb.). S ugyancsak ide tartozik Pál apostolnak theodiceája R. 9-11, a mely szerint Isten nemcsak az egyes nemzetek számára jelöli ki azok sajátos feladatát s így ezzel megadja nekik nemzeti jellegüket, egyéniségüket, hanem ezen nemzetek körén belül is nemzeti különbségre való tekintet nélkül minden egyes *egyénre* nézve

teremtőleg állapítja meg még az üdvre nézve is sajátos viszonyát (kül. R. 9, ²⁰ stb). Igenis még az üdvre nézve is; mert más különben az érzéki természettel járó *differentialást* egyéniesülést elismeri Pál apostol még az egy isteni *πνεῦμα* által meghatározott állapotban is, midőn az egyéniséget, mint *χάρισμα*-t az egy szellemtest szerveként teljes jelentőségében feltünteti; sőt ez egyéniséget még a tulnanban is elismeri Pál apostol, a mennyiben még akkor is, a midőn az emberek sirjaikból feltámadnak, az új testben is Isten lesz minden mindenkben — még akkor is e szellemi megdicsőült testek is mind különbözők lesznek, úgy mint a nap és hold és a csillagok fénylő testei a szerint, a mint voltak itt a földön, a szerint a mint különböző ez a földi test, a mely mint rothadó mag elvettetik a földbe, hogy egészen sajátos testtel támadjon fel (I. C. 15 kül. 38. vers).

Elismeri tehát Pál apostol az *egyéniséget*, mint a melyet az embernek érzéki természete, annak örökölt anyagával épp úgy, mint az Isten által mindenkinek adott sajátos *πνεῦμα*-val alkot. Határozott, adott arravalóság tehát az egyéniség, a melyben mint *σάξ*-ban meg van az objectiv bűnnek hatalma, de egyszersmind mint *πνεῦμα*-ban az ethizálásnak a lehetősége is. Valósággá ez ethizálás önmagától, önmagában azonban nem lesz. Maga az ember erre képtelen. Csak a *nevelés és pedig az isteni nevelés történeti hatalmak* útján ethizálhatja az egyéniséget.

Isten az Ábrahámnak adott *ἐπαγγελία*-jával *bemutatta* az ő szeretetét, az ő kegyelmét az emberiség iránt s ezzel felkeltette az ember *πνεῦμα*-ját hitre, bizalomra Isten iránt s ezzel az isteni, a nemes után való törekvésre. Még nem létezett ekkor, mint elkülönült nemzet, a zsidó. Az *ἐπαγγελία*-ban megnyilatkozó isteni *πνεῦμα* nem egy nemzetnek, hanem az emberiségnek szólt. A *νοῦς* most e *πνεῦμα*-nak szolgálatában nemcsak véges érzéki okokat lát a tényleg létező mögött, hanem látja a láthatatlant, a *νοούμενον*-t (R. 1, ²⁰) az állandó, örök hatalmat, az istenséget (u. o.) s az Én a maga sajátos lényegében, szívében felismeri az abba irt törvényt, a mely mellett mint isteni mellett tanúskodik lelkiismeretünk, az egymást vádló és felmentő gondolataink hullámozása. R. 2, ¹⁵.

Ez általános, az emberiség egyetemének szóló kijelentés mellett van Istennek még egy különös kijelentése az emberiségnek egyik kiválasztott nemzetében: a *zsidó* nemzetben. Az ember érzéki természete túlhatalmas volt, a *σάξ* szava túlharsogta az *ἐπαγγελία* biztató igéit. Nemcsak belső biztató szózatra, hanem egy kívülöttünk létező, a nemzet egész életét átölelő, minden egyesnek lépteit ellenőrző intézményre, a parancsoló és tiltó és ezzel járó jutalmazó és büntető törvényre volt szükség, mely erejével megtörje az érzéki

Ént kivánságaival, önzésével és ebből folyó bűneivel; s világos szavával alkalmat adjon az embernek arra, hogy e törvényt teljesítse s így Isten előtt igaz legyen. A zsidó nemzetnek ez volt világtörténeti nagy feladata.

Törvényével és ezen alapuló nemzeti életszervezetével: a zsidó nemzet volt az emberiségnek Isten által kirendelt nevelője.

Hogy mit jelentett emez életszervezet, hogy mily hatalommal vette körül az egyest: erre maga Pál apostol a szóló példa. Elveti ő, mint nagykorúsága emelkedett a νόμος-t, károsnak mondja mind azt, a mire a zsidó büszkén hivatkozik (Phil. 3, 7): s ime mégis kiérezzük szavaiból, hogy bizonyos önérzettel hivatkozik a zsidóskodókkal szemben a zsidóságban való jeleskedésére. Izraelnek tiszta nemzetiségéből való — nem samaritanus; a leghűbb törzsnek, Benjamin törzsének hajtása; nincs ősei közt, ki vegyes házasságban élt volna — héber héberektől származott; nem tartozott a zsidóságnak nemzetietlen liberalis irányához, a nemzeti orthodox pártnak volt lelkes hive, mely a törvényt az óvó intézkedések és rendeletek tömegével körülzáncolta, s még ezek közül is kitűnt az ősi hagyományért való zelotismusával, mely üldözőjévé tette az ettől eltérő, avagy ezt tagadó felfogásnak R. 11, 1. Phil. 3, 4-7. II. C. 11, 21 stb. Gal. 1, 1, 13 stb. Annyira beleélte magát Pál apostol a zsidó gondolkodás és érzés világába, hogy mint Krisztus apostola is e világ nyelvéen szólal meg. A pogányoknak hirdeti az evangéliomot mint a pogányoknak apostola s mégis, ha érvel, a szent írással, az Ó Testamentom szavaival, történeteivel, képeivel bizonyít s e bizonyító eljárást csak néha-néha szakítja meg s ekkor is mintegy bocsánatot kérve, a κατά άνθρωπον-nal bevezetett közönséges érveléssel. Meg van arról győződve, hogy átok alatt áll az, ki az Ó Testamentomi törvény alapjára helyezkedve a törvény teljesítésétől várja üdvét (ὁσοι γὰρ ἐξ ἔργων νομοῦ εἰσὶ, ἐπὶ κατάραν εἰσὶ Gal. 3, 10): s még a tételét is az Ó Testamentommal bizonyítja.¹⁾ Így értjük, hogy ő, ki egészen más alapra helyezkedik, ki tudja azt, hogy evangéliomának alapja nem a történet, nem a traditio, hanem az a Krisztus, ki az ő lelkében megjelent (Gal. 1, 16 . . .), ki éppen e közvetlen néki jutott kijelentésben bírja apostolságának is erejét (I. C. 9, 1. 15, 8); kinek

¹⁾ Érdekes ennek a helynek is, hogy ne mondjam furfangos magyarázata. γέγραπται γὰρ ὅτι ἐπικατάρατος πᾶς ὃς οὐκ ἐπιμένει ἐν πᾶσιν τοῖς γεγραμμένοις ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ νόμου τοῦ ποιῆσαι αὐτά. Gal. 3, 11. Az idézett helynek a célzata az, hogy a zsidó tényleg teljesítse a törvény parancsait mind: ezért fenyeget. Pál apostol célzata, hogy ne erre az alapra, hanem a hitnek alapjára helyezkedjenek; mert lehetetlen a törvény parancsainak teljesítése s így szükségszerű a κατάρα.

egyedüli büszkesége — nem az a sok munka, cselekedet, szenvedés, a melyet evangélioma érdekében végzett, illetőleg szenvedett, II. C. 11, ²¹ stb. hanem az az erő, a melyet a mennyekbe való elragadtatása alkalmával nyert fölülről II. C. 12, ⁴⁻⁵: mégis evangéliomának tartalmát Izrael népe történeti képeiben szemléli, s közelebb Izrael theologusai okoskodásának alakjába önti. Ádám Krisztusnak ellenképe, I. C. 15. A zsidók pascha báránya Krisztus; I. C. 5, ⁷. a zsidók pusztai vándorlása közben a vezérlő tüzes felhő, a manna, a forrásnak vize is Krisztus; I. C. ¹⁰. Ábrahám a Krisztusban hívők őse, R. 4. Gal. ³⁻⁴. s Ábrahám törvényes neje Sára és ágyasa Hágár, valamint azoknak gyermekei Izsák és Izmael az emberiségnek hívő és érzéki típusát fejezik ki; R. 9. Gal. 4, ²⁴. Jákob és Ézsau pedig az üdvre és kárhozatra Istentől szabadon választottaknak típusát R. 9. 13 F. 9, ¹⁸⁻²¹ stb.; a vörös tengeren való átkelés, a felhőben való járás a keresztelést jelzi; I. C. 10. s a kenyér kovásztalansága az ereszlet tisztaságát I. C. 5, ⁸; s viszont a zsidóknak Aegyptomba való visszavágyódása, az aranyborjú imádása, bálványozásuk, paráználkodásuk, zúgolódásuk mind tipikus jelentőségű azokra nézve, akiknek vége a halál R. 2. 3, ¹¹. Az Istennek kedves dolgot Izrael istentiszteletének egyes cselekvényeivel, illetőleg a szentélylyel, a szentély részeivel fejezi ki. Életünk egy Istentisztelet legyen R. 12, ¹⁻², szivünk Istennek temploma I. C. 3, ¹⁶⁻¹⁷ Krisztus a pascha bárány I. C. 5, ⁷. a gyülekezetek is tiszta áldozati állatok legyenek I. Thess. 5, ²³; Stephanas háznépe Akhája zsengeje I. C. 16, ¹⁵. Ő pedig mint pap működik az evangéliom érdekében R. 15, ¹⁶ s mint ily papnak van joga, hogy ő is a szentélyből éljen I. C. 9, ¹³. Pál apostol is szívesen áldozza fel önmagát Phil. 2, ¹⁷. Az ily áldozat öröm Istennek, kedves áldozat Phil. 4, ¹⁸, kedves illat Eph. 5, ². Még sajátos tanának mysteriumát: a Krisztussal való meghalásnak és feltámadásnak és így az új életnek, az örök életnek sajátos boldogító tapasztalatot nyugvó tanát is a héber gondolkodás egyik alaptanára az elégtételről szóló kegyetlen tanra fekteti s Isten *kegyelmi* intézkedéseit *juridikus* formákhoz köti. Kegyelmi meghívásunk örökség, szövetség (Gal. 4, ¹ 3, ¹⁷⁻¹⁸); Az Ábrahámmal kötött szerződést a törvény, mely 430 évvel később adatott, nem bonthatja fel, mert a szerződés kétoldalú, Gal. 3, ¹⁵ a halál minden szerződést felbont, minden követelés alól felold, ezért is Krisztus halála az eddigi követeléseket érvényteleníti Gal. 4, ²; csak a fiuk örökösök de a kiskoru, valamint a szolgálta nem sui juris Gal. 4, ¹, a nagykorúságra emelkedett keresztyén veszi felpénzként a szellemet, Istennek le van péccetelve II. C. 1, ²², 5, ⁵. R. 8, ²³, 11, ¹⁶. A társadalmi és jogi életet is zsidókeretekbe utasítja: így a házasság életet

R. 7., stb. valamint a törvénykezést is I. C. 6., stb. A jövőnek a képe, Pál apostol eschatológiája színeit a Pharizeusok képzet köréből veszi.

Igy mutatja be Pál, a pogányok apostola, a maga személyében a zsidóságnak, mint történeti hatalomnak nagy erejét.¹⁾ Az isteni nevelés e fokozatán, a történeti Énnek fokozatán az egyes ember egyéni életével egészen elmerül a történeti hatalomba. Léte és értéke csak úgy van, ha a történeti hatalomnak szellemét a törvényben vagy a szokásban világosan kijelentett akaratát tekinti maga számára irányadónak. Ezt kell néki is akarnia.

Pál apostol szerint — *πνευματικός* volt eme törvénynek *tartalma*; célzata az egyesnek ethizálása, *δικαιοσ*-szá tétele; hatása azonban nem volt pozitív, legalább a közönséges értelemben véve azt, a mennyiben az embert, még a legbuzgóbb embert sem tette *δικαιοσ*-szá. A törvény az ő parancsával, tilalmával az önző emberben felkeltette a vágyat, az emberi szívnek *ἐπιθυμία*-it s az eredmény a multtal szemben az lett, hogy míg eddig természetesen követte az ember érzéki természetét (objectív bűn) addig most már tudatosan, a törvénnyel ellenkezve követi azt (subjectív bűn). A másik eredmény az volt, hogy a szentségnek a fogalma az ember összes cselekvényeire, egész külső életére kiterjeszkedett s azt minden ízében, árnyalataiban szabályozta; s ezzel feltételezte az ember részéről azt, hogy mindég tartsa e törvényt mindinkább elaprosodó szabályaival, magyarázataival szem előtt. Ez még a legjobb igyekezet mellett is lehetetlen. Az egész törvényt számtalan szabályaival nem tarthatjuk mindég emlékezetünkben, azonkívül ott van a *νόμος* törvénye mellett tagjainkban az érzékiségnek törvénye is, úgy hogy szükségszerű a parancsolatnak elmulasztása. Ha már most az elmulasztottakat pótolni akarjuk: e pótlással elmulasztjuk azt, a mit a jelenben kellene végezni. Így tulajdonképpen folytonos mulasztás, folytonos törvénysértés a mi életünk. Azonkívül a törvény összes aprólékos szabályainál is gazdagabb maga az élet, úgy hogy akár hány esetben nem tudja a törvény után igazodó, hogy mit tegyen. S végre a törvényt kívánta Pál apostol is teljesíteni, az ősi hagyományok szerint kívánt zelotikusan élni s mivé vált?!

¹⁾ Ebben látom azt a nagy különbséget, a mely Jézus Krisztusunk és az ő nagy apostola között létezik. Jézusnak csendes kedélye tisztán tükrözi vissza az Istenséget, míg Pál apostolnak ingerlékeny, szenvedélyes lelke a zsidó szellem hatása alatt mozog. Mind a kettő Istennek *δικαιοσύνη*-jét keresi, amaz mint ember, emez mint theologus; ezért is a gondolat közössége dacára is amott egyetemes emberi örök érvényes alakban; emez zsidó bizonyos korhoz kötött véges alakban. Csak a theologus láthat a Pál apostoli kereszténységben egy magasabb fokozatot.

Krisztus hiveinek üldözőjévé! A törvény cselekedetei útján tört a *δικαιοσύνη* felé s ime folytonos törvényszegés és a törvény nevében Krisztus hiveinek üldözése volt buzgókodásának eredménye! A törvényszegésnek, a bűnnek pedig következménye a halál! Rémmúlton áll e következmény előtt s kétségbeesetten kiált fel: *ταλαιπωρος ἔγω ἰσθραῖνος τις με ρίσκεται ἐκ τοῦ σώματος τοῦ θανάτου τούτου*; — R. 7, 24. — Ez is eredmény az üdv oeconomia szempontjából.

A törvény tudatra emeli a bűnt, sőt fokozza azt; megjelöli parancsaival, tilalmaival, hogy mit, illetőleg mit ne műveljen az ember: de az akaratnak erőt nem ad. Kivülötünk marad, mint halálra ítélő hatalom. Ezért is kétségbeesetten más hatalom, egy megváltó hatalom utáni vágyodást kelti fel az emberben. Nem egy külső, hanem egy belső hatalomra van szükség, mely nem a cselekedeteket szabályozza, hanem az érzületet szüli újjá, a mely érzület most már szent érzület belső szükségyszerűséggel minden ingadozás és habozás nélkül végzi a jócselekedeteket.

E vágy, e sóhaj, e kétségbeeső ima hidján vezette a törvényt, ez isteni nevelő az embert a személyiség szentélyébe.

A törvény az isteni szellem ténykedését kihelyezte egyes intézményekbe, a történeti hatalmakba! Most e szellem visszatér oda, a hol mint teremtő születésünkör ténykedett: egyéniségünkbe, sajátos Énünkbe, hogy azt szentelje meg. Pál apostol szerint tényleg nem az Ennek asketikus megsemmisítéséről, pantheistikus feloszlásáról, hanem ethizálásáról, szentesüléséről van szó. Valamint az egész nagy természet az isteni *δόξα*-ra való tekintettel teremtett s csak azért vettetett alá a mulandóság szolgaságának, hogy a teremtésével adott célgondolat a szabadság és a *δόξα* után való vágyat, sóhajt felkeltse R. 8, 19-21, s valamint az összes népek szívében az isteni szellem mint erkölcsi törvény lelkiismeretszerűleg ténykedik: R. 1, 20 stb. így minden egyes ember is születésével egy-egy sajátos isteni célgondolatot nyer, a melynek megvalósítása élete feladata. A történeti összefüggés, az a történeti szervezet, a melybe az egyes nemeztetésével, születésével jut, szintén fontos valami. Pál apostol ezt a solidaritási tényét és érzést, nevezetesen az első és utolsó Ádámról szóló elmélkedésében nagyon is méltányolja: de végső esetben minden egyes embernek célgondolata nem eme történeti hatások eredménye, hanem Isten teremtő, mindenható ténykedésének műve, mely minden egyes ember történeti fejlődésének priusa R. 9, 20 stb. I. Thess. 5, 9. Mindnyájunkat egyenként Isten teremtett, mindnyájunknak egyenként adott külön-külön életfeladatot, egy-egy megvalósítandó célgondolatot, — (I. C. 11, 18-27.) — mindnyájan Istennek gyermekei, Isten különös gondviselésének tárgyai

vagyunk! Mily felemelő gondolat! — Ez hatja át egész erejével Pál apostol lelkét, midőn a többi apostolokkal szemben ő is Isten által való apostoli meghívására s anyja méhétől fogva erre való elrendeltetésére hivatkozik Gal. 1, 15. — S tényleg ez volt egész életében vezérlő célgondolatja. Istent kívánta szolgálni, és e szolgálatában *δικαιοσύνη*-szá lenni s másokat is e *δικαιοσύνη*-re vezetni. Ez a célgondolat mozgatta őt akkor is, a midőn önmagáról lemondva, teljesen átadta magát a nemzete életében ténykedő történeti hatalomnak s nemzeti életéből, annak hagyományaiából, szokásai- ból, eszményeiből meritett erőt, nyert irányt munkássága számára. — Hiába való volt minden önmegtagadása, minden törekvése. Végre is arról győződött meg, hogy ember, törvény, történeti hatalom nevelő tényező Istennek kezében, de csak arra, hogy az ember meggyőződjék arról, hogy a kívülöttünk létező erők, eszmények, intézmények megragadhatnak s magukkal ragadhatnak ideig óráig: de mi bennünk nem fakasztnak erőforrásokat, csak fékezik megnyilatkozásában, de nem hasonítják át érzéki természetünket; feltárják azt a közt, a mely az eszmény és a valóság, a *νόμος* törvénye és a tagokban ténykedő törvény közt létezik: de azt át nem hidalják, nem nyújtanak egy magasabb *elvet*, mely az ellentéteket egy magasabb cél szolgálatában megszüntette. E megosztottság, e kettőség, e kétségbeesés állapotából kíván Pál apostol egy addig nem ismert (*ὡς με ρύσεται* R. 7, 24) új erő segélyével megszabadulni. Az ő benne születése óta ténykedő emberi *πνεῦμα* oda utalja őt egy felsőbb, emberfölötti isteni erőforráshoz, a mely ő benne fakasszon új életforrást. Midőn így önmagába elmélyed e *πνεῦμα* közvetítésével, tényleg megjelenik ő benne az isteni *πνεῦμα* és pedig megdicsőült alakjában, mint Jézus Krisztus. Ezt nézi, ezt veszi fel, ezt szívja fel önmagába; nem embertől, nem emberi tekintélytől, nem a traditiótól kér utbaigazítást, tanácsot: közvetlenül Istenhez fordul, teljesen átengedi magát az isteni *πνεῦμα*, Krisztus hatásának; s most már hitben megragadva e Krisztust, benne él, vele él, általa él s így meghal az érzéki élet *elve* számára, feltámad az isteni *πνεῦμα* erejében s így új életet él (L. a Gal. 1.). Az isteni szellemnek e közvetlen tapasztalata lelkében, az így nyert látományok és gyakori kijelentések, a melyek egyszer egészen önkivületi állapotba, a mennyekbe való elragadtatás lelki állapotába helyezték (9 évvel megtérése után), az ekkor vett tapasztalatok képezik életének, okoskodásának, és irányító törekvéseinek *legmegbízhatóbb alapjait*, feltétlen értékű tényeit. Ezeket közelebb meghatározni, leírni, szavakba foglalni épügy lehetetlen, mint lehetetlen egyáltalában legértékesebb élettapasztalainkat, feltétlen értékű érzelmeinket feltárni, szavakba foglalni. *ἵκονσε*

ἄρρητα ῥήματα, ἃ οὐκ ἐξὸν ἀνθρώπῳ λαλῆσαι. II. C. 12, 1 stb. — A feltétlenül foglalkozó észnek világa sokkal tágabb, sem hogy az értelemnek véges világa szemléleteivel, fogalmaival, szavaival ki volna fejezhető. Legértékesebb tapasztalatainkról mi sem számolhatunk be. Feltétlen értékképzeteink adva vannak mint apodicticus tények s kategorice követelik érvényesítésüket. — Összefornak a mi Énünkkel és épp oly magyarázhatlanok, mint eme mi Énünk. Létezik egy intelligibilis világ lelkünk háttérében, a melyben szellemünk még meg nem oszlik különböző irányzataira s így nem lép ki az egymást korlátozó empirikus világba. Itt, a szellem egységében, szivünkben, Énünkben; itt folynak le az empirikus világ fölötti tapasztalataink, e teremtő conceptioink, a melyek mint egészen sajátos erők feltétlen hatalommal, másra való tekintet nélkül, mozgatják és emelik fel földi életünket. A kibe e szent szellem, e Krisztus leszállt, a kiben Éniségével e szellem egyesült; az immár nem érzéki természetének szolgálja (*σαρκικός*), nem is kérdi azt, hogy mit mondanak az emberek, mit követel a világnak rendje, mit a minket környező történeti hatalom (*νόμος*), nem ez határoz, nem ez dönt; csakis egy a döntő; az Éniségünkbe felvett, ez Éniséget mozgató és boldogító *πνεῦμα*. Megszűnt ez állásponton ezért is a törvényálláspontján létező választási szabadság. Egy magasabb szabadság létesült az isteni szellem által meghatározott Ennek, ennek a mi jobb Énünknek természetes érvényesülése. Amott a cselekedeteket kényünk kedvünk szerint műveltük; itt belső szükségyszerűséggel gyümölcsöt termünk. Függésbe jutottunk, de nem a szolgaság függésébe, hanem oly függésbe, a melyben jobb Énünket érvényesítjük s melyben ezért is igazán szabadok vagyunk. Az Istenfiuságnak gondolata így megszűnt csak is passiv fizikai értelműnek lenni; nem jelenti azt, hogy Isten teremtett avagy nemzett minket. Ez csak az egyéniség álláspontján bir értelemmel. — Az Istenfiuságnak itt magasabb, activ, ethikai értelme van: Mi magunk vettük fel az istenséget önmagunkba; Éniségünkben mint jobb Énünkben benne van az isteni *πνεῦμα*, Krisztus, úgy hogy nem az empiricus, hanem az intelligibilis Én él mi bennünk, igazán Istennek fiai, ezért is igazán szabadok vagyunk. Ez a szabadság, a melyet Pál apostol nem győz eléggé dicsőíteni; ez az a szabadság, a melynek hymnusát Lutherunk a „Freiheit des Christmenschen“-ben megírta. Mysterium ez, hitszerű élet ez; de a legnagyobb, a legértékesebb valóság.

Schneller István dr.

Lapszemle.

The Hibbert Journal.

1905. évf. januári szám.

Taylor Innes („A hitvallási crisis Skóthonban“) és *dr. Watson* („Az egyházi válság Skóciában“) a történeti fejlemények, hitelvek és jogszokások figyelembe vételével az egyesült szabad egyház álláspontján tárgyalják azt a nagy pert, melyben az óriási egyházi vagyont az alig néhány kis gyülekezetből álló „szabad egyház“-nak ítélte a bíróság. S kimutatván, hogy „ennél absurdabb ítélet nincs a skót nemzet történetében“, e nagy jelentőségű ügy bölcsebb elintézését sürgetik, mely azóta meg is történt.

Pickard-Cambridge „*A dogma Krisztusa és a tapasztalás Krisztusa*“ című dolgozatában ama két vád ellen védi a liberális theológiát, hogy 1) kénytelen szakítani a scripturalis tradícióval s ezért nincs hitele a theologusok előtt; 2) álláspontja tisztán negatív jellegű s ez okból nem számíthat nagyobb rokonszenre. A tanulmánynak értékes része a synoptikusok alapján megrajzolt Kr.-kép. E kérdést az orthodox álláspontból vizsgálja „Romanus“ (az áprilisi számban) „a történeti Jézus s a tapasztalás Krisztusá“-ról szóló kisebb igényű cikkében. „*A mysticismus védelme*“ — *G. W. Allen-től jelentéktelen*, — „*A világegyetem vezérfonala*“ (írta: *Newman Howard*) s „*az universum és a túlman; a hyperkosmicus világ létezése*“ c. tanulmánya *Prof. Keysernek* pedig inkább a természettudásokat érdeklő dolgozatok.

Oliver Lodge-nak *Haeckelt* bíráló cikke („Ész és anyag“) főleg a theologusra tartozó tételeket vizsgálja. H. részéről tévedés, hogy az élet, akarat és öntudat inorganicus eredetű — a spontaneus generáció egy neme, hogy a tartósság bizonyítéka a *realis* létnek, és az anyag meg az energia minden *realist* magában foglal s hogy az élet, öntudat, szabadakarat, lélek stb. az anyag és energiában levő valaminek csak attributumai, vagy functiói avagy következményei, s hogy ez a kettő alkotja nemcsak az universumot, hanem az istenséget is. *Lodge* hitvallása az, hogy egész eszünk — eszméink, fogalmaink, vágyaink, érzék-lésünk és tetteink egy bámulatos egésznek részei csupán, melynek teste a természet s lelke az Isten!

Prof. Kirsopp Lake értekezése „Jézus új mondásai s a *synoptikus problémá*”-ról alakilag és tartalmilag jeles. Az oxirynhosi töredék „*címe*” helyesen nem „*logia*” — a hogy Grenfell és Hunter nevezték, hanem miként az ujonnan felfedezett címirat is igazolja: „*logoi*” = mondások, a *logoi* szó előtt olvashatatlán jelző nem *csudálatos*, hanem a pásztori levelek s az Apok. vonatkozó helyeinek összevetésével inkább *hiteles* vagy *igazi*-ra helyesbitendő. Tamás neve előtt a ki nem betűzhető név (az Acta XX. 35. figyelembe vételével) valószínűleg Lukácsé és nem Pálé. S bár Tamás név szerint említetik e töredékes címben: a mondások gyűjteménye még sem azonosítható a Tamásevangeliummal. Sőt talán az eredeti gyűjteménye e *logoi*-nak *névtelen* collectio volt, melynek egy redactiója lehetett az, melyet az első evang. szerkesztője használt, kitől nevét is nyerte; egy másik pedig hihetőleg összeköttetésbe hozatott Judás Tamás nevével s úgy lehet, használta is ezt a T.-evangel. compilatora. Hogy a fölfedezett „mondások” valamely elveszett evang.-ból, természetesen azt az egyptomiak vagy pedig hébbek ev.-májból való töredék: ezt ma nem lehet megállapítani. Annyi kétségtelen, hogy e „*logoi*” ugyanazon *conditiók* terméke, mint a melyek a kanonikus iratokat létrehozták. „Úgy tetszik nekem — mondja a szerző — az új *mondások* közvetve jelentékenyen támogatják azt a nézetet, hogy evangéliumaink mögött két fajta tudósítás rejlik.” Az egyik a zsidóság céljaira szolgált s a mondásokat tartalmazta a teljes történeti rajz nélkül. A másik meg, valószínűleg a kimerítőbb történeti információ utáni vágyat kielégítendő — bizonyára igen hamar keletkezett kiváltképpen pogány körökben. A Márkevangel. ez utóbbi osztályba tartozhatott; a Grenfell és Hunt fölfedezte *logoi* az előbbinek származékai lehetnek s ebbe a kategoriába tartozhatik a Máté-féle *logia* is. A Lukács-evangel. ellenben kísérlet gyanánt tekinthető a végre, hogy kielégítse Theofilus azon ohaját, hogy megismerje ama mondások eredetét, melyeken katekhuméni oktatása alapult. Ezért készült hát az az evang., mely a legrégebbi alakban közölt „*logoi*”-hoz annyi történeti háttérnyújtott, a mennyit csak lehetséges volt. Hatásos védőirat *Shebbeare* cikke („A liberalis theol. valódi értelme”) a szabadelvű theol.-ok mellett a nestoriusi eretnecség vádjával szemben. Műveikből vett intézetekkel igazolja, hogy ők inkább az Isten és világról való metafizikai felfogásban, mint a Jézus egyéniségének vallásos értékelésében térnek el a régi theol.-ok álláspontjától, s ez ideálista bölcselők írásaiban a vallásos hitnek oly nyilvánvaló jelei láthatók, mint akár a hitújhdás énekszerzőjének műveiben, mert ezek is a Krisztussal való unióban találják a lélek igazi békéjét s a külsőleges csodák helyett a kegyelmi ajándék *benső* csodáját ohajtják.

Bacon: „*I jánosi kérdés*” c. korábbi tanulmányának befejezésül (Ismert. e lap 1906. évf. 79. l.) az indirect *benső* bizonyi-

tékokat vizsgálva, ezek alapján megállapítottnak veszi, hogy egy Efezusban élt zsidó eredetű s Jeruzsálemben és egyéb szent helyeken megfordult névtelen ker. bölcseő és presbitertől származnak a János neve alá foglalt iratok. Meg sem kíséri e szerző, hogy Jézusra való visszaemlékezései tárházából — ha volt neki ilyen — merítsen, hanem legnagyobb részt a páli christologia és soteriologia nagy témáival operál. De föltehető, hogy használja a Márk és Luk. evang.-ot s talán Mátéét is, és bizonyos jelekből következtethetőleg közvetve vagy közvetlenül valamely nem kanonikus tradíciókórból is merít, melynek egyes részei a Ján. ev. appendixének szerzője előtt is ösmertek valának. „Az efezusi kanon öt iratában“ a Pál apostol kora utáni *második* generáció törekvése nyer kifejezést, részben, hogy védekezzék a pseudo-paulinizmussal és a dokéta gnosticizmussal szemben, részben, hogy a Krisztus egyházának ezen iratok által képviselt iránya az anyaszentegyházéhoz hasonló biztos álláspontot foglaljon el a Jézus történeti életére s az általa adott új parancsolatra nézve.

Áprilisi szám.

Ripon püspöke „Az Úr szolgájának nevelése“ címen magvasan értekezik a lelkészképzésről. *Henty Jones* Balfour „The Foundations of Belief“ c. hirneves művének 8. kiadása alkalmából alaposan, de kiméletlenül bírálja B.-t („*B. mint Sophista*“), ki a helyett, hogy a vallásos hitnek újabb támaszát adta volna könyvében: „a vallást meg nem öli, de élni sem hagyja!“ . . . *H. Mallock*: „*A theismus keresztyje*“ c. dolgozatában vitatja, hogy a materializmus és spiritualizmus közt a „keresztező pontot“ nem „az anyag reálításának, hanem az emberi *szabadakarat* reálításának kérdése képezi“. Erre kell hát helyezni a theismus védelmét s az individualis szellemnek és akaratnak az universalishoz való viszonyát tisztába hozni és nem szabad megengedni hogy — mint Romanes Gore püspök által kiadott posthumus művében teszi — hiányos és téves bizonyítékokkal védelmezzék a theismus igazát, mert ez károsabb, mint ha erőtlen argumentumokkal ostromolják.

Garrod-nak cikke: „*Keresztyén, görög vagy góth-e?*“ — kerettségével tűnik ki: A görög és keresztyén morált megkülömböztető osztályozást ki nem elégítőnek és tévesnek tartván, fölvesz egy harmadikat is, mit jobb név híján „*góth morálnak*“ nevez. A görög moral typusa a „*φιάνθρωπος*“, a keresztyéné a „szent“ ember, s a góthé: a *gentleman*, a lovagiasság és becsületérzés jellem vonásaival. A tipicus görög Odysséus levén — a „görög-gentleman“ fogalma képtelenség, a tipicus zsidó, Dávid szintén nem gentleman: a becsületérzés hiánya miatt (Bethsabe esete!), s a kegyes keresztyén sem az, mert nem lovagias — nem bárbajozik. Ez a gentleman-typus az északi népek szelleméből fakadt, s ez az új morál ezek körében él és hat leginkább,

erőteljes, életképes s mint szerző jósolja, — de nem bizonyítja, — nagy jövőre hivatott. Inkább szellemeskedő és szertelenkedő, mint tudományos alapon álló dolgozat.

Prof. Charles: „*A 12 pátriárkha testámentuma*“ néven ismert műről megállapítja, hogy zsidó termék s eredetileg héber nyelven iratott és ebből fordítottatott görögre. Keletkezési ideje a Kr. e. 137.—105. évek közé esik s ennél fogva a Kr. e. második század korszellemének megismeréséhez elsőrangú történeti documentum. Szellemző sajátága, hogy nem a Juda, hanem a Levi nemzetiségéből várja a Messiás származását — ebből vevén eredetét a nagy Makkabeus család is, melynek egyik tagja, Hircanus János, egy személyben próféta, főpap és király vala. E könyv a zsidó egyházban egyébként erkölcsstani kézikönyv volt s hatása úgy az eszmékben, mint a kifejezésekben fölismerhető az új testamentomi iratokban. Bizonyosnak látszik, hogy ismerte és használta Pál ap., használhatta Jakab, a II. Péter lev. szerzője s az evang. ok írói is. Sőt — szerzővel szólva — bajos elképzelnünk, hogy maga Jézus is ne ismerte volna a 12 pátriárkha testámentuma szövegét. Értékes dolgozat — új tárgyról.

Tuker: „*A klasszikus és ker. Róma vallása*“ című értekezésében meggyőzően mutatja ki a pogány római szellem és institúciók hatását, a római kath. egyházra s intézményeire.

A juliusi szdm egy cikksorozattal kezdődik a ker. vallásnak nem ker. vallási szempontból való vizsgálatáról s e nemben az első *Montefiore* dolgozata: „*A synoptikus evang.-ok és a zsidó felfogás*“ címen. Szigoruan tudományos alapon igazolja M., hogy a ker. vallás eredetisége nem egyes ily eszmékben — Isten „*atya*“ könyörülő, szeretetteljes, vagy előbb kell megbékélnünk atyánkfival s ezután keresni az Istennel kibékülést stb. — áll: ezek a zsidóságtól kölcsönöztek; hanem a héber irodalom legértékesebb gyöngyszemeinek a chaosból való kiválogatásában s — egy kitünő tanító szájába adva és életével igazolva — annyi jeles vallási és erkölcsi doktrinának, egyetlen egy könyvbe összefoglalásában, egyes kiváló eszmének punctum saliens-szé tételében s a régi tan egynémelyikének „*a legnagyobb vallási genius* brilliáns elmeélével“ történő ellentétezésében és kombinációjában található meg. Eredeti a kifejezési forma s az enthusiasmus és a szenvedelem s az intenzitásnak az az izzó heve, melylyel a vallás és erkölcs egybekapcsolatott; az igazi prófétai hang — a bensőre utalás a külsőleges helyett, az ó-test.-i tanok mélyítése. magasabb s nemesebb szempontra helyezése, de kivált a testi-lelki nyomorultak iránti gyengédség kifejezése gyönyörű példákban, a lemondás, keresztünk békés hordozása s az önmegszentelődésre buzdítás. A bűnről s a bűnösökről való felfogás — a megmenteni kész sympathia s az üdvöztető szeretet minden lélek iránt, a másokért való hű szolgálat, az alázatosság, gyarlóságaink megismerése s vétkeinknek bűnbánó puplikánosszerű

bevallása — ezek képezik a Kr. vallásának elsőrangú tulajdonait s adnak neki (nem szólván a házassági elválást, a nőket s a hitet illető kérdésekről) olyan nagy kiválóságot.

Trevelyan „*Sajnálatra méltók-e az agnostikusok*“ c. dolgozatában az orthodox theismus ama vádjával szemben védi az agnosticizmust, mintha az merő pessimismus volna. *M'Giffert* pedig Herdernek Spinoza Isten-fogalmáról írt könyvét („Gott, einige Gespräche“) mint a legnagyobb érdekességű művet mutatja be jellemző idézetekben. *M'Cabe* viszonyválaszul Lodge-nak Haeckelről írt (1905. évf. januári számban: „Ész és anyag“ c.) kárhóztató bírálatára kimutatja, hogy e kifogásoló megjegyzések részint L.-nak H.-étől eltérő felfogásából, részint H. tanainak félremagyarázásából és értéséből s főként abból a tényből származnak, hogy a L. által *szinigaszág* gyanánt feltüntetett egyes tételek — a legkiválóbb szakférfiak tanításával igazoltan — tájékozatlanság szülte tévedések.

Torkild Skat Rørdam: „*Mi volt Márk evang.-nak elveszett vége*“ c. erős kritikával megírt értékes tanulmányában ama megdönthetetlen tényből indulván ki, hogy a Luk. és a Máté evang. editorai mind a ketten használtak egy *írott* Márkot, megállapítja, hogy a Luk. XXIII (55.) 56. — XXIV. 53. (a 7. 8. és 10. v. kivételével, mely szerkesztői betoldás) nem Márk-féle forrásból, hanem zsidós-keresztyén jeruzsálemi traditióból származik, melynek *szóbeli* alakjában a Jeruzsálemben történt első (Krisztus) jelenés leírásának vége egybeolvadt a második jelenésnek az elejével, — a galileai kristofánia előadása pedig elmaradt s ez okból mellőzi az ezen forrásból merített Lukács is. Majd rendkívüli éles elmével igazolván, miért kellett jelenéseknek végbemenni Jeruzsálemben, tulajdonképpen tárgyára tér s kimutatja, hogy a Márk ev. befejezésének egy része (a XVI. 8. versében az *ἐφοβοῦντο*g után okvetlen kellett még valaminek következni — a helyes értelem végett!) a Máté XXVIII. 9. 10. s 16—20 versekben található fel — az utóbbi szövegét a Máté-editor részben módosítván. — Szerző conclusiója ez: a Márk evang. elveszett befejezése tartalmazza 1) a szent asszonyoknak, 2) Péternek és 3) az apostoloknak lett jeruzsálemi jelenéseket; majd 4) a tanítványoknak Galileában volt jelenést, mely azonos a I. Kor. XV. 6.-ban foglalt „500 atyafiak“ kristofániájával s a Luk.-evang. ősz forrásában kinyomozott, — aztán mellőzött galileai jelenéssel, — és (hihetőleg) egy leírást a Luk. XXIV. 47.—53., Acta I. 4.—12. s a I. Kor. XV. 7.-ben megőrzött bucsújelenetről, de a mely rész valószínűleg elveszett az írott Márk-forrás végéről akkorra, a midőn azt a Máté ev. szerkesztője használta, mely föltevés különös támogatást nyerhet annak beigazolásával, hogy a Máté ev. legvégén a *συντελειὰ τοῦ αἵματος* kifejezés szerkesztői hozzátdás. S a 4. evang.-nak a feltámadásról szóló elbeszéléseit is viszonyítva a synoptikusok előadásához, konstatálja, hogy az

eredeti Luk. és a Márk-féle források a sorrendet s a lényeges pontokat tekintve megegyeznek a I. Kor. XV. f-ben Pál által nyújtott előadással s annak hitelességét megerősítik. Ép így a János-evang. — sajátossága mellett is — a lényegbeli dolgokat illetőleg beleilleszkedik a 3 első evang. adatainak keretébe s a *tényeket* velök egyezőleg adja elő. A feltámadás hite ennél fogva ős eredeti forrásokban egyezően megőrzött *tényen* alapul s nem mondhatjuk neuro-hystericus tünetmenny eredményének, kivált ha saját életünkben tapasztaltuk az új életre támadásnak erejét.

Októberi szám.

Prof. Anesaki: „*Milyennek tartja a ker.-séged egy japán buddhista*“ c. tanulmányában párhuzamot vonva a ker. és buddhista vallás létrejövetele közt, az alapítóknak tanítványaikhoz intézett parancsával igazolja, hogy mind a kettő *universalis* vallás alapításának igényével lép föl. S folytatja a parallelt a mesterek egyénisége, jelleme és tanainak rajzolásával és a szentháromságtant keresztyénségnek nevezi a buddhizmusban, a lo-gostant pedig buddhistá-nak a ker.-ségben. A vallási türelem és sympathia érzetéből fakadólag azt vallja: „Buddhában való hitünk hit a Kr.-ban. mi látjuk Kr.-t. mert látjuk B.-t.“ . . . „az egyik jött hozzánk, hogy megszabadítson bennünket a szenvedély és fősvénység kötelékeiből . . . Evangélioma az elmélkedéssel megszerezhető lemondás, de a mely soh'se visz a pantheisticus vagy nihilisticus bölcselkedés álmódózó quietismusába, hanem megtisztítja az emberi aktivitást a csendes fölvilágosultság által s ösztönzi az összes teremtések iránti szeretetre a megtestesült Dharmában való hit által. A másik megjelent testben mint „embernek fia“, hogy megváltson minket a bűntől, visszaszerezze számunkra „atyánknak“ szeretetét s megszabadítson az önös-séghez való kapzsi ragaszkodástól. Evangeliuma a szeretetnek és reménységnek ígéje, de soha se' a gyűlöleté és hiúságé“ stb. S ily szellemben állítja egymás mellé a két vallás művészeti és erkölcsi irányzatában feltűnő hasonló vonásokat; kifejezven reményét, hogy: buddhizmus és ker.-ség meg fogják érteni egymást. sőt a krisztusi eszménynek befogadására előkészítve a talaj a jobb lelkekben — csak a szeretet jegyében terjesztessék kelet népei elé az Isten- és emberszeretet vallása.

Rokonszenves *visszhang e cikkre a szerkesztő válasza*. („*Veszélyeztetve van-e a ker.-ség erkölcsi fensőbb-sége*“), melyben a minden téren rohamosan fejlődő s a műveltségnek és erkölcsi érettségnek kiváló jeleit mutató japánnemzet példájával bizonyítja, hogy a buddhizmus ma is élő és ható erő s riválisa a ker.-ségnek. Igaz, hogy a Krisztus vallásának erkölcsi eszménye sokkalta magasabban álló amazénál. De a ker. világ élete mily messze elmaradt az ideáltól! . . . az idegen nemzet és vallás példája tanítson minket a krisztusi eszmény megvalósítására az emberi életvi-

szonyok összes térein, s őszinte méltánylására a többi vallás-erkölcsi rendszereknek, a melyek között a buddhismus főleg fejlettebb alakjában, nem mint idegen áll a keresztyénséggel szemben. E két vallás közeledik egymáshoz s közeledésük egy jobb kor hajnalát jelenti.

„*A mechanismus és a morál*“ c. dolgozatban *Ward* a természettudomány s az erkölcsstan egyházhoz való viszonyát vizsgálva ama meggyőződésének ad kifejezést, hogy a materializmusnak az utóbbi félszázadban történt bukása s a neutral-monizmusnak a mechanikus iránytól való elfordulása és a teleologikus felfogás felé hajlása — melynek kitünő példáját láthatjuk *Haeckel*ben — arra mutat, hogy közel van a világnak a jó fogalmában kulmináló spirituálistikus interpretációja. *Ovenden* az újabb fölfedezések adataival érdekesen bizonyítja azt a tételt, hogy miként az *eszméinknek* való engedelmesség erőt kelt föl bennünk s így összes munkáinknak eredete és oka az eszmében van; épp úgy az örök *eszméből* emanált végtelen erőben lehet föltalálnunk az universonum alkotmányának végleges megfejtését.

Keane: „az ó-test-inspirációja ellen szóló erkölcsi bizonyíték“ címmel kemény kritikát mond a „*Pulpit Commentary*“ nagynevű íróiról, a kik a Jahwét alacsony erkölcsűnek feltüntető locusokat szántsándékkal enyhébben adják vissza fordításukban, allegorizáló magyarázatukban pedig kiforgatják az értelméből; holott jobb szolgálatot tennének az igazságnak, ha őszintén kijelentve hogy a héber nép erkölcsi felfogása isten-fogalmában is megtetszik — e helyeket természetes értelmök szerint magyaráznák, mert semmiféle allegorizálással se cáfolható meg az a tény, hogy ezek ellene bizonyítanak az ó szöv.-i iratok Istentől illetett voltának.

Gordon: „*A Genesisben foglalt elbeszélések vallásos értékét*“ vizsgálva, kiemeli, hogy azok se tudományos leírást, se történeti documentumot nem képeznek, hanem az I.—XI. f.-ben foglaltak részben babyloni forrásokból átvett mythosok, a XII.—L. f.-ben levők pedig némi történeti maggal bíró legendák. De akár eredetiek, akár kölcsönzöttek: mindig magukon viselik Izrael vallási geniusának bélyegét, — „a mindeneket teremtő és igazgató Isten fénylő visszasugárzásai“ — s a maguk nemében unikumok. S a mily joggal mondhatjuk, hogy Izrael vallási geniusának köszönhetik jelen alakjokat, épp úgy vallhatjuk azt is, hogy az élő Isten inspirációja folytán jöttek létre, elütő módon bár, mint a próféták igéi vagy a zsoltáríró hymnusai.

Könyvismertetés.

Dr. Luther Márton művei a reformáció négyszázados fordulójának örömnépe és emlékezetére kiadja a *Luther-társaság*. Sajtó alá rendezte *Dr. Masznyik Endre* egyetemes evang. theol. akad. igazgató-tanár. Második rész III. kötet.

Kissé megkésve jelent ugyan meg Luther művei magyar fordításának e harmadik kötete. De ezt ily nagyszabásu munkánál nem lehet rossz néven venni. A 438 lapra terjedő vaskos kötet Luthernek 10 kiadványát tartalmazza, mind az 1521. évi okt. 8-tól az 1523. évi ápril haváig terjedő másfélesztendős időszakból. Az iratok a következők: I. *A szerzetesi fogadalmakról*, ford. Dr. Masznyik E. — II. *A misével való visszaélésről*, ford. Hamvas József. III. *Hű intés a zavargásoktól és lázadásoktól való óvakodás tárgyában*, ford. Mayer Endre. IV. *Az Úrvacsora bullája*, ford. Dr. Masznyik E. — V. *Az Úrvacsora mindkét szín alatt való vételéről és egyéb újításokról*, ford. Dr. Masznyik E. — VI. *Az emberi tanítások kerüléséről*, ford. Márton Jenő. VII. *A szentek tiszteltéről*, ford. Márton Jenő. VIII. *Felelet VIII. Henrik angol királynak*, ford. Bancsó Antal. IX. *A világi felsőségről*, ford. Mayer Endre. X. *Az apácák kolostorból való kilépéséről*, ford. Paulik János. Mindezekhez járulnak még a XI. szám alatt magyarázó „*Jegyzetek*.”

A II. szám alatti irat fordítójául a tartalomjegyzék Hamvas Józsefet nevezi meg; a „*Jegyzetekből*” (427. l.) azonban megtudjuk, hogy ő az iratnak alig ötödrészét fordította, a többi (a 60. lap második bekezdésétől fogva) a szerkesztő, Dr. Masznyik E. fordítása. Miután épen ennek eredetije volt kéznél, ezen is kezdtem az összehasonlítás munkáját. A kik a fordítást elolvassák, talán szívesen veszik erre vonatkozó észrevételeim közlését is.

A misével való visszaélésről.

46. l. 10 sor: . . . „hogy ne tartsuk igaznak és helyesnek, hogy (a szentek) imádságuk által, a mi maga is tévelygés és bűn, nyernek bocsánatot, mint a pápisták teszik.” . . . Az eredeti: . . . hogy ne azt tartsuk igaznak és helyesnek, a miért ők, mint tévelygésért és bűnért imádságuk folytán bocsánatot nyertek, a mint a pápisták teszik, midőn ők, a mint a 62. zsoltár 4. verse mondja, ingadozó és dűledező falhoz támaszkodnak. Ha ehhez még némi magyarázat kívánatos, azt mondhatnók: a mint a pá-

pisták teszik, hogy t. i. azt tartják a szenteknél helyesnek és igaznak, a mi az ő tévelygésük volt; a következő „midőn ők“ t. i. Szent Bernát és más szentek . . . roskadozó falnak támaszkodnak . . . Arra ugyan mit mondana Luther, ha valaki azt adja szájába, hogy „az imádság . . . maga, is tévelygés és bűn“ lehetne?

46. l. 28. sor: . . . „ezekben bizonyval hiszünk és senki másban.“ . . . Az eredeti: denen allein und keinen anderen können wir glauben . . . Magyarul: egyedül ezeknek adhatunk hitelt és senkinek másnak. Krisztusban hiszünk, de nem az apostolokban; ő nekik csak hitelt adunk; elhisszük azt, a mit írásaikban ránk hagytak.

46. l. utolsó sor: „Ezzel azt akarja (a pápa) mondani, hogy Kr.“ sat. . . . Az eredeti: Ezzel azt akarja bizonyítani, hogy Krisztus, a mikor mennybe ment, az ő papságát Szt. Péterre, Sz. Péter pedig a pápára ruházta át.

47. l. 8. sor: „Így teszi csuffá az Isten Kajafást és Bileámot saját álmadozásuk által, hogy már a bekezdésben, mint a tudatlan Kajafás, elárulják a világnak, hogy a pápa és törvényei által az ördög akart hatalomra jutni a világon.“ — Az eredeti: Mily hamar teszi csuffá Isten az ő Kajafásait és Bileámjait a saját álmadozásaikkal, hogy ők maguk, a mint csak dolgukhoz fognak, bár épügy mint Kajafás, a nélkül, hogy azt maguk észrevennék, az egész világ előtt nyilvánvalóvá tették, mit akart az ördög a pápa és az ő törvényei által a világon mivelti (vagy elérni).

48. l. 2. sor (alul): „szemtelen száj“ — unverschämtes Maul. Szemtelen ember, szemtelen beszéd, szemtelen viselkedés: szólásnak ez mind megjárna. De a szemtelen száj helyett alighanem jobb volna szemérmertlent mondani.

49. l. 19. sor: „Bárha e könyv nem vitatkozás céljából készült“ . . . Mintha bizony a szentírásnak egyéb könyvei, vagy akár csak egyetlenegy is vitatkozás céljából készült volna! Tudjuk, mily nézete volt Luthernek az Apokalypsistről. Ő ezt bizonyító erejű tekintélynek elfogadni nem volt hajlandó. Ezt sejteti e szavaival is: Wiewohl dies Buch nicht solcher Art ist, dass es zum Streit dient . . . Magyarul tehát: Habár e könyv nem is olyan természetű, hogy vitatkozásnál (bizonyítékul) szolgálhatna . . .

49. l. 7. sor (alul): „hogy ti papok vagytok a többi keresztény ember előtt . . . Az eredeti: dass ihr seid oder sollt Priester vor andern Christenmenschen genannt werden . . . Magyarul: hogy ti inkább volnátok papok és érdemesebbek arra, hogy papoknak neveztessetek, mint bármely más keresztény ember . . .

50. l. 13. sor. Egy kis magyarázó megjegyzés e helyen nem ártott volna, a mely tudatná az olvasóval, hogy midőn Luther itt a „Bál istennek méltó papjáról“ szól, Emser Jeromosra céloz, a ki Luthernek „A német nemzet keresztényen nemességéhez“

intézett felhívását durván megtámadta volt. Ugy látszik azonban, mintha ezt maga a fordító is teljesen szem elől tévesztette volna, különben alig válhatnék a fordítás értelme az utóbb kötetekben olyannyira homályossá.

50. l. 7. sor (*alul*): „És ebből ne szerezzen-e magának minden keresztyén Krisztuson épülő szent papságot? Ebben a szent papságot elválasztja attól, a melyik nem szent, a mint szemünkkel látjuk, ilyen a pápás papság, mely bizonylyan nem szent, hanem cégéres hitványság. Hogyha azonban Péter az egész keresztyénséghez intézi szavait és abban, a mit mond, a megnyirt és megkenetetett papságot érti. akkor az következik, hogy a szent, jámbor asszonyok és gyermekek is megnyirt és megkenetetett papok.“ — Bocsánatot kérek, ha nem jegyzem ide az eredetét. A ki érdeklődik ugyis megfogja nézni és össze fogja hasonlítani az itt következő fordítási kísérlettel: És azután ne épüljenek-e fel a Krisztuson a keresztyének valamennyien szent papsággá? Ő meg (t. i. Emser) elválasztja a szent papságot attól, a mely nem szent, a mint szemünkkel látjuk, hogy a pápista papság többnyire (*gemeinlich*) nem szent, hanem gaznép (*Buben*). Mivel immár Péter szavai minden keresztyénnek szólnak, ő pedig (t. i. Emser) azt akarja, hogy a megnyirt és megkenetetett papságra értsük, ebből az következne, hogy a szent, kegyes asszonyok és gyermekek is megnyirt és megkenetetett papok volnának.

51. l. 7. sor (*alul*): „Ez a törvény pedig az egész szent írás, mert a Szent Lélek mondja, hogy Isten igéjéhez semmit se tegyünk“ . . . Az eredeti: Ide tartozik (erre vonatkozik, vagy ezt bizonyítja minden szentírási hely, a hol a szent lélek tiltja, hogy az Isten igéjéhez . . .

52. l. 11. sor (*alul*): „még a kiválasztottak is szinte kísértetbe esnek“ . . . A németben: *verführt werden*, nem pedig: *versucht werden*; magyarul tehát: tévelygésbe ejtetnek.

52. l. 4. sor (*alul*): „amint a szentírás betöltésére cselekedtek a zsidók, a nélkül hogy tudták volna.“ Az eredeti szerint: valamint a zsidók az írást betöltötték és Krisztust keresztfára feszítették, előbb mintsem tudták volna (hogy épen ezzel töltik be az írást).

53. l. 8. sor (*alul*): „A bolond bölcselkedők és a pápisták válasszanak ki egyet maguk közül. Mutassák ki papságukat az írásból, vagy ismerjék be, hogy nem egyebek álarcos ördögöknél és átkozott bálványoknál.“ Az eredeti: Azért a megveszett bölcselkedők és pápisták válasszanak (egyet a kettő közül, annyi mint: határozzák el magukat) tetszésük szerint. Hadd bizonyítsák be az ő papságukat az Írással, vagy vallják be, hogy ők nem egyebek, csak ördögálcák és elátkozott (vagy: elkárhozott) bálványok.

54. l. 14. sor: „A lelkiismeretünk pedig nem hágy békét

és bizonyossá tesz afelől, hogy minden keresztyén ember tudja: „ . . . Az eredeti: Dies zwingt aber und macht uns gewiss, dass ein frommer Christ weiss . . . Magyarul: Ez ellenben kényszerítőleg bizonyosakká tesz bennünket, hogy a kegyes (vagy: hívő) keresztyén tudja . . .

54. l. 2. sor (alul): „de az nem bizonyos, hogy melyik az az egyház, a mely prófétálhat és prófétáljon.“ Az eredeti: de az nem bizonyos, hol van az egyház, a mely prófétálhat, hanem ha (tényleg) prófétál.

55. l. 16. sor: „Pál apostolnak e mondásából nem csak azt tudjuk meg, milyen az új papság, hogy milyen ennek hivatala és áldozata, vagyis, hogy meg kell halniok és Istennek szent áldozatot áldozniok.“ Talán az eredetinek jobban megfelelne ilyformán: Pál apostol e mondásából nemcsak azt tudjuk meg, hogy miben áll az új papság, *hanem azt is* (sondern auch), hogy mi legyen (e papságnak) hivatala és áldozata, tudniillik (nämlich) hogy *meg kell magukat öldökölniök, és magukat kell szent áldozatul hozniok Istennek.*

55. l. 10. sor (alul): „Nem érti-e meg azt minden keresztyén ember?“ Az eredeti: nem érti-e ezt (az apostol) minden keresztyén emberre?

56. l. 18. sor. „Mindenkié és mindenkit megillet, a ki a keresztt alatt él, magát, az ő Ádám kívánságait és vágyakozásait naponta elfojtja és megöli. Mert ez a dicséret áldozatja, olyan mint a régi áldozat füstje.“ — Az eredetinek talán jobban megfelelne ilyformán: Mindenkire tartozik és mindenkit, a ki a keresztt alatt él, megilleti, hogy önmagát, a saját ő Ádámjának kívánságait és vágyakozásait naponként fojtogassa és megölje; úgy hogy a dicséret emez áldozatja olyan legyen, mint a régebbi áldozatnak füstje és illatja (Rauch und Roch des vorigen Opfers).

63. l. 2. sor: „Mária, Mózes huga“ . . . Mirjam biz a Mózesnél idősebb Áronnak is *nénje* volt. II. Móz. 15, 20. Károli fordításában.

68. l. 7. sor (alul): „Én köztetek legvénebb“ . . . I. Pét. 5, 1: . . . én, ki ő velök együtt egyházi szolga vagyok . . . (Károli); Mitaeltester (Luther).

69. l. 1. sor (alul): „hahogy . . . a hamis módon *felmagasztalt* szüzességben el nem *vonulnának*“ . . . wo sie nicht . . . in falsch *gelobter* Geistlichkeit *verderben*. Valószínű, hogy sajtóhibából maradt meg a „vonulnának,“ romolnának helyett. De a „felmagasztalt“ szüzesség már nem sajtóhiba. Geloben annyi mint fogadni; gelobte Keuschheit tehát a fogadott szüzesség.

73. l. 5. sor (alul): „Mambres“ e helyett: Jambres. Ez aligha sajtóhiba!

79. l. 11. sor: „helytelen“ . . . verdächtig, — gyanus.

81. l. 16. sor: „Ha mindezt elveszitenék, annyi fajta püspök támadna közöttük, a hány a molnár számára.“ Az eredeti: Wenn

sie das verlören, so hätten sie an ihnen allen so viel Bischofsart, als des Müllers Esel. Magyarul: Ha mindezt elveszíténék, ugy valamennyiükön a püspöki tulajdonokból csak annyi maradna, akár (vagy: mint) a molnár szamarán.

83. l. 22. sor: „utolsó akaratánál zálogként“ e helyett: utolsó akaratának zálogául . . .

84. l. 10 sor: „ő a kenyeret magához vette, hogy azzal éljen.“ A magyarban ezt alig érthetjük másképen, mint hogy a kenyeret magához vette, hogy azzal maga táplálkozzék. Pedig a szent vacsora szerzésénél Jézus nem azért vette kezébe a kenyeret. A német „gebrauchen“ szó sokkal tágabb jelentésű, mint a magyar „élni valamivel.“

85. l. 1. sor (alul): „másokért“ e helyett másképen.

86. l. 14. sor (alul): „Ámde ki jó utat akar követni“ . . . Az eredeti: Wenn aber jemand sich selbst berichten wollte — a magyarban határozottan azt jelenti: Ha pedig valaki maga magát kívánná ellátni (az Ur vacsorájával) . . .

86. l. 1. sor (alul): „Vannak igék“ . . . e helyett: Olyan igék ezek (Es sind Worte, die nicht lügen . . .)

87. l. 5. sor (alul): „bűnázdat,“ Sündopfer, bűnért való áldozat (Károli).

88. l. 4. sor (alul): „Ezsásás ily módon Achaz királyt kérte jegyül Istentől“ . . . Az eredeti: . . . also dass Jesajas nach dieser Weise den König Ahas von Gott ein Zeichen bitten hiess . . . A fordítás szerint Ezsásás kérte volna Istentől Achaz királyt jegyül; az eredeti szerint: Ezsásás meghagyta (megparancsolta, hiess) Achaz királynak, hogy kérjen jegyet Istentől.

89. l. 21. sor: . . . „Isten eme mérhetetlen értékű záloga nekünk le van kötelezve“ . . . Az eredeti: Also halten wir, dass Gott des unermesslichen Pfandes halber uns verpflichtet sei . . . Tehát nem az Isten záloga van nekünk lekötelezve, hanem maga az Isten a mi lekötelezettünk, a mérhetetlen értékű zálog folytán, melyet tőle vettünk.

90. l. 21. sor: „Ezen kívül vedd ki“ — Dabei nimm ab — annyi mint: Értsd ki ebből . . .

92. l. 1. sor: „. . . áldott javak“ — die gelobten Güter — annyi mint: a megígért javak (l. fent a második megjegyzést a 69. laphoz. Példaképen szinte: das gelobte Land, az ígért földje).

94. l. 21. sor: „Ha . . . oly okosak lennének, hogy a helyes gondolkozás birtokában volnának“ . . . dass sie ihre Logik könnten, annyi mint: hogy a saját magok logikáját megérténék . . .¹⁾

Stettner Gyula.

¹⁾ Sajnálatomra térszűke miatt a bírálatnak csak felét közölhetem.
Szerk.

A „Theologiai Szaklapra“ -ra fizettek:

Ádor Sándor rf. h. lk. Szank V. — Albrecht Géza ev. lk. Nagyszombat IV. — Baksay Sándor rf. pk. Kunszentmiklós IV. V. — Biszkup Béla ev. lk. Németségurab IV. — Brankovich György szerb patriárka Karlóca IV. — Bezek János ev. lk. Zsibritó III. IV. — Benkő István rf. lk. Rákospalota IV. — Botos József rf. lk. Parasznya V. — Bázlik Mihály ev. lk. Liptó-Príblyna III. IV. — Bándy Endre ev. lk. Léva V. — Balázs András unit. lk. Kénos IV. — Barabás István unit. lk. Hódmezővásárhely III. IV. — Bujna Iván ev. lk. Assakürth IV. — Dr. Bartók György rf. pk. IV. — Blatniczky Pál ev. lk. Zólyom IV. — Balogh György rf. lk. Bicske V. — Brózik Károly ev. lk. Tiszaföldvár V. — Bujnák Pál ev. s. lk. Budapest III. IV. — Czuppon Sándor ev. esp. Kővágóórs IV. — Chugyik Pál ev. lk. Aszód IV. V. — Draskóczy Lajos th. tanár Eperjes V. — Delinga Samu ev. lk. Zárjecs V. — Dedinszky János ev. lk. Dunagálos IV. — Evang. lelkesi hivatal Győr V. — Ev. ref. Kunkollégium Szászváros V. — Ev. ref. gymn. Karczag V. — Eperjesi theologusok IV. — Evang. lyceumi könyvtár Pozsony V. — Ev. ref. egyház-község Szászváros IV. — Evang. főgymn. könyvtára Szarvas V. — Evang. Rudolf-gymn. Békés-Csaba V. — Engisch Frigyes ev. lk. Szeghegy IV. V. — Evang. egyház Martonháza V. — Evang. lyc. könyvtára Kézsmárk II. III. IV. V. — Fazekes Gyula tanár Karczag IV. — Famler Gusztáv ev. lk. Torza IV. — Forgács Gyula rf. lk. Budapest IV. V. — Földes György rf. lk. Zabola IV. — Fekete Gyula rf. lk. Nagyikinda IV. — Gyurácz Ferenc ev. pk. Pápa IV. — Gulyás Benő rf. lk. Mezőcsát IV. — Gálfy András unit. lk. Iszló I. II. III. V. — Geduly Lajos ev. lk. Újpest II. — Gyürky Pál ev. esp. Rimaszombat III. IV. — Görög Ernő ev. s. lk. Sajtoskál III. — Hetvényi Lajos tanár Sopron IV. — Hüttl Ármin ev. s. lk. Budapest IV. — Horváth Sándor ev. lk. Veleg IV. — Horváth Sándor ev. lk. Budapest IV. V. — Halászy József rf. lk. Dorogma V. — Hegedűs és Sándor Debrecen IV. — Hamrák Béla tanár Selmezbánya IV. — Huszágh Gyula ev. lk. Tótpelsőcz V. — Isaak Ilona Nagyréde V. — Jausz Vilmos th. tanár Sopron III. — Juhász György rf. lk. Ipp V. — Juhász László és Mihály theol. Sopron IV. — Kéler Zoltán dr. ügyvéd Budapest IV. — Koltay Rezső ev. lk. Somorja IV. — Karsav Imre ev. lk. Szillsárkány IV. — Kókai Lajos Budapest IV. — Krupecz István ev. esp. Udvarnok IV. — Klepp György rf. theol. Budapest I. — V. — Lőrinczi István unit. lk. Székelykeresztúr IV. — Liszky János ev. esp. Rimabrezó IV. — Lévy Lajos rf. lk. Sárkeresztúr IV. — László Levente th. Lábatlan I. II. V. — Lehoczky Géza ev. lk. Felsőszalatna IV. — Löw Fülöp ev. lk. Locsmánd IV. — Morhács Márton ev. lelk. Budapest IV. V. — Mezőföldi ref. lelkesi könyvtár V. — Makay Lajos rf. lk. Örkény III. IV. — Madár Mátyás ev. lk. Fepécz V. — Németh Gyula ev. s. lk. Varsád III. — Ott Fülöp ev. lk. Titel IV. — Paulinyi Dániel ev. lk. Garamszegh IV. — Péter Antal rf. lk. Mező-Nagy Csán IV. — Pozsonyi theologusok IV. — Paulinyi Károly rf. lk. Mezőberény V. — Paikoss Endre rf. lk. Beszter IV. — Pröhle Henrik ev. lk. Pozsony IV. — Petrovics Pál ev. lk. Hosszúfalu IV. — Pösch G. A. ev. lk. Toporec IV. — Ráczkevy Károly rf. lk. Dombrád IV. — Reif Pál Budapest V. — Ref. főgymn. könyvtára Mezőtúr V. — Ref. egyházközség Fogaras V. — Révész Kálmán rf. esp. Kassa IV. V. — Ringbauer Gusztáv ev. esp. Rajka V. — Réz László rf. lk. Rozsnyó IV. — Sárkány Sámuel ev. pk. Pilis IV. — Szlávik Mátyás dr. th. tanár Eperjes II. — Skrovina Ottó ev. s. lk. Körmöczbánya IV. — Stettner Gyula ev. esp. Felső-lövő V. VI. — Theol. tanári kar Eperjes IV. — Tóth Sándor rf. lk. Bácsfeketehegy IV. — Thomay József ev. lk. Szeged IV. — Unitárius egyházközség Budapest IV. — Wolf Jozsef ev. s. lk. Budapest IV. — Vásárhelyi Boldizsár rf. lk. Deés IV. — Vári Albert unit. lk. Székelyudvarhely IV. — Varga Márton ev. lk. Tokaj V. — Viski Gyula rf. lk. Mezőbánd IV. — Vrabel Vilmos ev. s. lk. Balassagyarmat V. — Zsilinszky Mihály dr. Budapest V. — Zelenka Pál ev. pk. Miskolcz IV.